

Մաշտոցյան

Նորաստիճակի զանգվածի
հայկերենագրություն

1911

ԱՐՐԵՆՈՎ ՄԱՀՏՈՍԵԱՆ

ԱՐԻՒՆՈՑ ԶԱՂԱՑԲԻ ԵՂԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

(ԲԱԼՈՒԻ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ)

ԳԻՆՆ Է 25 ՍԷՆՑ

ՏՊԱՐԱՆ «ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ ԼԱՅՈՍՏԱՆԵՒ

ՆԻԻ ԵՐԲ

1911

19 NOV 2013

ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱՀՑՆՈՅԸՆ

ԱՐԻՒՆՈՑ ԶԱՂԱՑԻ ԵՂԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

(ԲԱԼՈՒԻ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ)

ԳԻՆՆ Է 25 ՄԷՆՔ

ՑԳԱՐԱՆ «ԵՐԻՏԱՍՍԵՐԴ ԷՍԹԱՍՏԱՆ»Ի

ՆԻՒ ԵՐԲ

1911

07000000 070000

07000000 070000 070000 070000

(07000000 070000 070000)

53003-66

ԱՐԻՒՆՈՏ ԶԱՂԱՑԻ ԵՂԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ես ինձի պարտք կը համարեմ «Արիւնտ Զաղացք»ի այս եղբրգութիւնը ներկայացնել աշխարհի, հոգ չէ թէ՛ կեանքիս սպառնայ, հոգ չէ թէ տէրորի ենթաբկութիւն, պիտի գրեմ և գրեմ:

Նախ իմ փափաքս է նկարագրել ողբերգութեան թատերափայլը Ձեթ գիւղը: Բալուի արևելեան կողմը, քաղաքէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ, զուտ հայաբնակ գիւղ մըն է անիկա, չորս կողմը շրջապատուած լեռներով: Բնակչութիւնը մասաւորապէս հարիւր տուն: Անոր հոյը կը պատկանի կէսը գիւղին իսկ միւս կէսը Քոռ Համտուլլահ պէյլին: Գիւղին մեծամասնութիւնը կը գրադի հողագործութեամբ, ուրիշներ ալ դիմած են պանդխտութեան:

Քոռ Համտուլլահ պէյլը կ'իշխէր ընդհանուր Բալուի վրայ: այս պրէշը այն ազդեցութիւնն ունէր որ, նոյն իսկ խեղճ մտգործողը կախաղան կը հանէր: դժբաղը Բալուցիին գարձած էր պատիժ մը, և նամանտանդ Ձիթացիին, որ այլևս չի դիմանալով այս գաղանի բռնութեան և սարսափին, դիմեց կեդրոնական կառավարութեան, և վերջապէս յաջողեցաւ Բալուէն արքորել Քէքիլը Տաղ:

Բալուցիին ազատած էր այն ճիւղէն, սակայն Ձիթացիին փէրը անլի խորունկացաւ, երբ յաջորդեց. Նեճիթ պէյ որ աքտորականին հարազատ եղբայրն էր, Ան կը սրտաբ որ կը ճչէր. «Օ՛՞՞յա՛ ն, կեալուրլար, սիգտէ խոյրուխ աճիսի վար, պէնտէ ճիկէր» (մասնաւոր Ձիթացիներուն կ'ըսէր):

— Եթէ դուք և ձեր Պօլսոյ մարդիկը չըլլալիք, իմ եղբայրս արքոր չի կախուի երթար:

Սյս գաղանը սկսաւ խեղճ գիւղացուն պատիժ դառնալ, ըսե-

լով թէ կամ եղբօրս վրէժը կը լուծեմ և կամ ես ալ անոր
ետեւէն կ'երթամ: Ոսկայն Ձիթացին երբէք չի յուսահատեցաւ,
ու երբ հրէշը գիշերանց աւազակներ կը զրէ՛է կողոպտելու հա-
ճար տուներ. գիւղը ծիաբանութեամբ ամեն չարութիւններու դէձ
կը կենար և կը յաղթեր: Վերջապէս անոր կօշիկներն ալ ձեռ-
քը տուին, ու զրկեցին Պօլիս, ուր մնաց: Այլեւս վէրքը եղաւ
երկու, և Նաճիթին յաջորդեցին անոր երկու արիւննուշտ և
խորամանկ տղաքները, Իպրայիմ և Բուշտի պէյերը. ասոնց վը-
րէժխնդրութիւնը չափ ու սահման չունէր, սակայն որչափ որ
կ'ուզէին իրենց ծրագիրը գործադրել, ճիւնոյն ատեն նկատի
կ'առնէին իրենց հօրը և հօրեղբօրը վիճակը, անոր համար Ձի-
թացին զրեթէ ժամանակ ճը ազատ մնաց այդ գազաններուն սար-
սափէն:

Բայց եկաւ օր ճը որ Ձիթացիին վրայ ինկաւ խոշոր պար-
տականութիւն ճը:

1893 թուականին էր, որ Գուճ Գաբուլի և Պապը Ալիի դէպ-
քերուն բռնուած Ձիթացի ճը արքսորուած էր Ղարպ Թարապուլուս:
Սնունն էր Ազարիկ Գօլոյեան, որ փախչելով արքսորավայրէն,
ապաստանած էր գիւղը: Գիւղացին պարտականութիւն կը զգար
փրկել հայ հերոսը համիտական բէժիմին ձեռքէն, բայց տա-
ճիկ ճը անձիջապէս Իպրահիմ պէյ ըսուած հրէշին լուր կու-
տայ: Յանկարծ բարեկենդանի օրը գիւղ լեցուեցան 15 զօրք և
ձէկ հարիւրապետ, որ առանց ձիերէն վար իջնելու կը պոռա-
յին:

— Օլա՛ն կեսվուրլար, ֆէտայի Ազարիկի իսթէրըզ:

Գիւղացին շուարած պատասխանեց թէ ձենք անիկա տեսած
չենք և չենք ճանչնար: Սակայն ի զուր, ձայն չէր լսուէր, բացի
խարազանի ձայնէն:

Ձի կրնալով հերոսը գտնել, զինուորները կապեցին գիւղին
թաղականութիւնը և տարին քաղաք, ահա այն ատենն էր որ
Իպրայիմ պէյը առիթ ունեցաւ Ձիթացիէն վրէժը լուծելու հա-

ճար: Պէյը ուրախ էր բայց գիւղացիին շուարած: — Ի՛նչ ընելիքը
չէր գիտեր, ստիպուած է երթալ և այդ գաղանին զիջանիլ:
Կառավարութիւնը պէյն էր, ու անոր ղեկավարութեամբ կը շա-
րունակուէր գործերը, անոր համար էր որ գիւղացիին ուզեր
չուզեր պիտի երթար և զիջանէր:

Գիւղացիք կը խորհէին բանտարկուած թաղականութեան
վրայ թէ արդեօք ի՛նչ պիտի ըլլայ անոնց վիճակը, իսկ պէյը
կը խորհէր թէ որչափ դրամ պիտի առնեմ:

Մեծ պահջի երկրորդ օրն էր, գիւղացիները լսեցին թէ պէյը
150 ոսկի կ'ուզէ: Հանգանակութիւն ընելով պահանջուած գու-
ճարը հաւաքեցին, երկրորդ օրը դրամը յանձնեցին պէյին, իսկ
չորրորդ օրը առանց հարցաքննութեան դուրս ելան բանտար-
կեալները պէյի երաշխաւորութեամբ:

Անցաւ ծօտաւորապէս տարի մը, երբ 1894ի Ապրիլի սկիզ-
բը յանկարծ օր մը տեսնուեցաւ վերոյիշեալ ծառաներէն Շա-
պան որ ճամբուն վրայ կանգնած կը պահանջէր այդ գիւղացի-
ներէն իրենց եզները առած գալ, ձրի ծառայել պէյին: Շարոյ-
եան Կարապետ Շապանի գէմ կանգնելով ըսաւ թէ գիւղացիին
չէր կրնար իր դորձը թողուլ, և վարկպարազի աշխատութեամբ
պարապիլ: Այս վատ թուրքը Շարոյեանի գլուխը կը պատռէ ու
կը սպառնայ բոլորին, որ անմիջապէս ամբողջ եղելութիւնը հե-
ռագրեն Պօլիս, պահանջելով պէյին հեռացուիմ: Այլևայլ խոս-
տուճներէ և երաշխաւորութիւններէ վերջ պէյը կը համոզէ կա-
ռավարութիւնը, թէ ինք գիւղացիներուն պիտի չի դպչի և անոնց
խաղաղութիւնը պիտի չի վրդովէ: Իրերը այս վիճակին մէջ կը
Քնային, երբ եկաւ 1895ի թուականը: Սատանայ Իպրահիմը մի-
ջոցներ կը խորհէր վրէժը լուծելու կեալուրներէն:

Այս գաղանը համիտեան քաղաքականութեամբ ջանաց պա-
ռակտում ձգել գիւղին մէջ:

Իպրայիմ պէյը իր ծրագիրը գործադրելու համար սկսաւ
գաղտնի լրտեսներ դրկել գիւղը: Գիւղացիին լուր չունէր այդ

Տրագրէն, յանկարծ օր ճը յիճար լրտեսին ճէկը կը հանդիպի հայրենասէր գիւղացու ճը, ու կը բացատրէ պէյին նպատակը: Այն որ երբէք չէր կրնար իր հայրենասիրական սկզբունքէն հեռանալ, կը պատասխանէ.

— Գուն և պէյդ գերեղճան կը տեսնէք: և Ձէթ գիւղին ճէջ պառակտում չէք տեսնար:

Լրտեսը կը պատասխանէ.

— Դուն իճ նախկին բարեկաճս ըլլալուն հաճար ես քու վերայ կը ցաւիճ, եկուր դուն պէյին կողմը և չպիտի գղջաս:

Անձնուէր գիւղացին վերոյիշեալ առաջարկները ճերժելով կը սպասէ յարճար պատեհութեան ճը: Ապրիլ 4ին գիւղացիները հաճախճբում ճը կ'ունենան Ս. Թորոս եկեղեցույ բակին ճէջ, երբ անճը, Սարգիս Խարբութիան ոտքի կանգնելով կ'ըսէ.

— Մեր ճէջ լրտեսներ կը դառնան Իպրահիմ պէյի կողմէ, թերևս ինճի հանդիպաճները ուրիշներու ալ հանդիպաճ ըլլան: Յարութիւն Սօֆեան, բաւական ուղեղի տէր ճարդ, ոտքի կ'ելլէ ու կ'ըսէ.

— Պ. Սարգիս, ի'նչ լրտես է և կամ թէ ի'նչ հանդիպաճ է ճեղի:

Սարգիսը, աչքերը կարճրցուցած ու սիրտը վէրքով լեցուած, հայրենասիրական ոգւով կ'ըսէ.

— Լրտես ճըն է որ ճանօթ է ամենուս, Պաւտաղին տղան, Յուսուֆը, պէյին կողմանէ սկսած է ճեր ճէջ պառակտում ճգել:

Դեռ խօսքը հազիւ վերջացուց, գրեթէ տասը հոգի ևս ճէկանց ոտքի ելան և ինչ որ անիկա պատճեց նոյնն ալ անոնք պատճեցին տարբեր տարբեր լրտեսներու խօսքերը: Այս բացատրութիւնները տալէ յետոյ՝ ոտքի կեցաւ գիւղիս Թաղականը, Պապիկ Մեսրոպեանը, և խօսեցաւ.

— Սիրելի՛ գիւղացիներ, ճեղ ամենուղ քաջ ճանօթ է այդ ճարդը, որուն Իպրայիմ պէյ կ'ըսենք, անիկա շարունակ իճ պահանջիս գոհացում տուած է, և անոր շնորհիւ, իճ շահաճս

ալ հրապարակի վրայ է, ճիւնոյն ատեն ես կը թքնեմ անոր տուած գոհացումին վրայ և անկէ շահածին վրայ: Ես կ'երդնում յանուն ծարղկութեան, յանուն ազգութեան, յանուն գիւղացիութեան ու յանուն պատուոյս, հաւատարիմ ճնալ գիւղին և ազգին շահերուն, ու կ'առաջարկեմ որ ինձի համաձիտ եղողը ձեռք վերցնէ:

Առանց ուէ առարկութեան, ամբողջ ներկաները ձեռք վերցուցին ու երդում ըրին: Երկու հոգի միայն՝ Պետրոս Տարձանեան և Պօղոս Պայրագտարեան ճանակցեցան չէին այս հանդիսաւոր երդման: Մեսրոպեան նկատի առնելով այս երկուքին ձեռնպահ ճնալը, նախ Պօղոս Պայրագտարեանի հարց և թէ ինչո՞ւ ձեռնպահ կը ճնար: Ան վախկոտ ձայնով ճը պատասխանեց.

— Ես ալ գիւղացիներուն համակիր եմ, բայց ձեռնպահ կը ճնամ:

Երբ կարգը Տարձանեանին եկաւ, ահա այս հրէշը ամենայն կատաղութեամբ, աղքատի արիւնը ծծելու կորովի ձայնով, ոտքի ելաւ ու պոռայ.

— Ի՞նչ է այս ըրածնիդ ու խօսածնիդ. այսօր 500 տարիէ ի վեր եղած են այն պէկերը պէկ, նամանաւանդ որ ճեր պէկերն են, ի՞նչ կ'ըլլայ որ տարին մի քանի անգամ ճեղնէ ճարդ կ'ուզեն, տաւար կ'ուզեն: Եթէ տանք, ի՞նչ — հոգիներս կ'ելլէ, որ Թալու, Տիգրանակերտ, Պօլիս ու ընդհանուր Թուրքիան ճեղ կը խօսին: Ուրիշ ճըն ալ կա՞յ, թէ ոչ ճենք ենք:

Առաջարկութիւն ընող պարոնը, երբ այս ապօրինի գիւղացոց վերջին խօսքն ալ լսեց այդ, գարձաւ դէպի գիւղացիք ու ըսաւ.

— Այսօր ճօտաւորապէս դար ճը կ'ըլլայ որ գիւղս այդ ճարդոց դէմ կը ճաքառի, չի տեսնուած ճարդ ճըն է որ ճեր ճէջ երեւան կուգայ, ճենք ճեր երդումով պէտք է հաւատարիմ ճնանք ճեր խոէալին: Հոգ չէ ճարդ ճը կը դաւաճանէ ճեղի դէմ, ու կը պաշտպանէ դարաւոր թշնամին:

Այս խօսքերուն վրայ քուէարկեցին, ու թռուցիկով ալ յայտարարեցին Տարման օղի Պետրոսը ճանչնալ իբրև առաջին կարգի դաւաճաններէն մէկը, և յարաբերութիւն չընել անոր և իր ամբողջ գերդաստանին հետ: Այս թռուցիկին մէկ մասն ալ ղրկուեցաւ Պօլիս գտնուող գիւղացիներուն:

Անցած էին ամիսներ, յանկարծ օր մը կրկին նոյն եկեղեցիի բակին մէջ ժողովի կը հրաւիրուէր ամբողջ գիւղացին: Ժողովը բացուած էր, ու քարտուղար պ. Կարապետ Պարոնեան նաժակ մը կը կարդար որ հկած էր Պօլիսէն: Ահա նաժակին պարունակութիւնը:

«Սիրելի հայրենակիցներ, ձեր թռուցիկը կարդալով հասկըցանք Պետրոս Տարմանեանին ընթացքը, որ ցաւալի է, բայց չի յուսահատիք: Յաւ ի սրտէ կուգանք իմացնել որ հոստեղ Սարգիս աղա կոչուած վատանուն հրէշն ալ մեզնէ զատուեցաւ և նէճիթ պէյը կը պաշտպանէ: Ասոր վրայ քիչ մը կանգ առնենք, և անոր կենսագրութիւնն ընենք:

«Սարգիս Աղա մը, որ իր անունը ստացած է՝ իր մատնիչութեան, վատութեան և թրքասիրութեան համար, քիչ ուսեալ մէկն է և ոչ հարուստ, ու շատ պարզ է եթէ մարդ մը վերոյիշեալ զարգացումը չունենայ, այն մարդուն տխրոս չի տըրուիր, հապա միայն իր անունը կը շահագործէ իր վատ և դաւաճան ընթացքով, դարձած է պարզ մատնիչ մը: Այս ամենէն յետոյ կը խնդրուի որ Սարգիս Աղայի մականունը չի գործածուի, որովհետև յայտնի է գիւղացիներուն որ ան կը շահագործէ այնպիսի մականուն մը որ իրենը չէ, այդ մականունը կրող գերդաստանին ծառային զաւակն է, ճի անգամ ընդ ճիշտ կը յայտարարենք թէ Սարգիս Աղա Աղամեան այլևս չի գործածուի:

«Աղամեանները եղած են ճիշտ ազգասէր, հայրենասէր և հարազատ գիւղացի, իսկ Սարգիսը Ծովեցի մէկ Աղամ անուն մարդու մը տղան, որ ինչպէս ըսինք, ծառայած է Աղամեաններուն: Ուրեմն, հայրենակիցներ, ինչպէս մենք ընդունեցինք ձեր թռուցիկը, նոյնպէս ալ դուք պէտք է ընդունէք այս գրութիւնը:

«Յանձնախումբ Ձէթ Գիւղի (Կ. Պ.)»:

Գանք Հիմայ «Արիւնտ Զաղացքի» խնդրոյն: Գիւղացին իր սովորական գործով կը զբաղէր, ու Իպրայիմ պէյը գիւղը զրկելէ ալ զաղրած էր, որովհետև լրտեսները չէին համարձակեր ունէ մէկ գիւղացիի մը առջև խօսիլ, Սակայն թէև չարժեք այսչափ վատին անունը տալ, Տարմանեան օղլին գիւղին ունէ անցուղարձ, ամենաչնչին մէկ խօսք մը անմիջապէս լուր կուտար իր եղբօրը Իպրայիմ պէյին:

Օր մը առաւօտուն իր բոլոր զաւակներով, բահ, կացին, վերջապէս ամեն գործիք առած գիւղէն դուրս կ'ելլէր: Արդեօք ո՛ւր կ'երթար: Կ'երթար իր զաւակներով մէկտեղ գիւղէն քանի մը վայրկեան հեռաւորութեամբ, գիւղին երիտասարդներուն գերեզմաններ բանալու:

Այս մարդը սկսաւ ջաղացք մը շինել, Իպրահիմ պէյի օգնութեամբ: Կէս մասն ալ շինած էր, օր մը գիւղացիք զարձեալ ժողով մը սարքեցին այդ խնդրոյն վրայ խորհելու համար: Ժողովը բացուեցաւ Մարտիրոս Պօգոյեանի նախագահութեամբ: Նախագահը բացատրեց ժողովին նպատակը, որ էր հասկնալ թէ վատ Տարման օղլին որ այդ ջաղացքը կը շինէ իր արտին մէջ, անոր ջուրը ո՛ւրկէ պիտի տանէ: Ժողովը որոշեց երեք հոգի զրկել այս վատ արարածին քով, հասկնալու համար թէ արդեօք ո՛ւրկէ պիտի տանէր ջուրը:

Երեք հոգին գացին ու կէս ժամ վերջը վերադարձան, իմացնելով թէ թրքասէր Տարմանեան օղլին՝ «Ես այդ ջրաղացքը կը շինեմ իմ ստացուածքիս մէջ, իսկ ջուրը պիտի բերեմ Իպրայիմ պէյի բաժին եղած պարտեզներու մէջէն», կ'ըսէ:

Ժողովը երկար բարակ խորհրդակցելէ վերջ՝ որոշեց.

1. — Նկատի ու՛ հնալով որ այդ ջաղացքը պիտի ըլլայ աւագակներու ապաստանարան մը որով գիւղը վախի պիտի ենթարկուի,

2. — Նկատելով նամանաւանդ որ այս ջաղացքը անպատճառ Իպրայիմ պէյին հետ կէս կը շինուի, և քիչ վերջը կըր-

նայ պէլը իր տունովը գիւղը բերելու պատճառ դառնալ, և գիւղացիներուն հանգստութիւնը վրդովել.

— Այն ծարղը որ կ'ուզէ այս որոշումները գործադրել թող ձեռք վերցնէ, և պատրաստ կենայ որ երթանք ջրաղացքը քննենք:

Նախագահը դեռ խօսքը չէր լծնցուցած, երբ սմբուջ ներկաները ոչ թէ ծիայն ձեռք վերցուցին, այլ ոտքի ելան ու գոչեցին.

— Մեռնինք ճէկտեղ, ապրինք ճէկտեղ, գործենք ճէկտեղ: Երթանք և փլցնենք ջրաղացքը:

Ամբողջ ճէկանց ելան, իւրաքանչիւր ծարղ իրեն համար գործիք ձը առաւ, ու գացին ջրաղացքը, ուր Տարձան օղլին իր գերդաստանով կ'աշխատէր: Ազարենց Գուլոյեանը Տարձան օղլուն ըսաւ.

— Գուն այս ջաղացքը չի պիտի շինես:

Ան պատասխանեց թէ ինչ որ ալ ըլլայ, պիտի շինէ: Այս համարձակ խօսքը ըսելուն պէս, Մեսրոպի Գուլոյեանը դարձաւ իր ետին և ըսաւ.

— Գիւղացի՛ք, սկսեցէք ձեր գործին:

Յանկարծ փոշին ու մրրիկը բարձրացաւ, կարծես թէ պատերազմի դաշտ էր, ու գրեթէ հինգ վայրկեանի ճէջ ջաղացքը նորէն դարձաւ ճշակուած արտ ձը:

Տարձան օղլին երբ տեսաւ այս գիւղական շարժումը, և որոշեց որ այլևս ձայն հանելը շիտակ չէ, և եթէ ձայն հանէ, իրեն գլուխն ալ կտոր կտոր պիտի ջարդեն, ուստի լռեց: Անոր կը ճնար ծիայն իր եղբօրը՝ Իպրայիմ պէյի լուր տալ, գիւղացին այլևս հանգիստ էր, ճինչդեռ Տարձան օղլին կը տանջուէր ըստրուկ շան ձը նման, բայց որո՞ւ հոգ, բացի իր եղբօրը՝ Իպրայիմ պէյին, անիկա այլևս կարող չէր տունը ճնալ, նոյն իսկ գիւղը գալ չէր ուզէր՝ աւերակ ջաղացքը չի տեսնելու համար. նա շարունակ Իպրայիմ պէյի խոնախն էր, վերջապէս պէյին յոյսովը կը ճխիթարուէր:

Անցան ամիսներ, վերջապէս օր ծը լսուեցաւ թէ տիրահաշու-
չակ Շաքիր փաշան կուգայ, ու Իպրայիմ պէյի խոնախը պիտի
իջնէ: Եկաւ ու ձեկ զիշեր ծը ճնալով հասկցուցած էր զահաշու-
կէց սուլթանին ծրագիրն Իպրայիմ պէյին: Օ՛ր, պէյը որչափ ու-
րախ էր, ո՛վ գիտէր, երբ օր ծը սէ՛ր հրապարակը կայնած
գիւղացիները կը խօսէին Շաքի՛: յի գալուն երթալուն վրայ,
իւրաքանչիւր ճարդ ձէյ ձեկ կարծիք յայտնելով, յանկարծ երև-
ցաւ Տարման օղլի Պետրոսին տղան Ասատուրը, որ երկու թիզ
հասակ հազիւ ունէր, որչափ որ գետնի վրայ էր, նոյնքան ալ
գետնի տակ, ու զոռաց:

— Կեցէ՛ք, զուք սպասեցէք, շատ չի ճնաց:

Բայց ո՛վ ճտիկ կ'ընէր այդ թզուկին խօսքին: Վերջապէս
կրկին անցան ամիսներ ու եկաւ այն թուականը, որ հայուն սև
օրերը հասած էին:

1895 աշնան օրերը, երբ Հայաստանի անկիւններէն հայու
արիւն հոսիլ արդէն սկսած էր: Տարման օղլի և իր եզօրը
Իպրահիմ պէյի ուրախութեան օրերն էին, իրենց անցեալին
վրէժը լուծելու կը պատրաստուէին:

1895 Սեպտ. 23ին առաւօտուն Մովսէս Թոփալեան իր տնա-
կան գործոյն հաճար քաղաք գացած էր: Քաղաք չի հասած կը
անանէ որ Քիւրտ ու Ջաղայ, Թուրք ու հօճայ գէնքերինն ա-
ռած դէպի քաղաք կը վազեն, ու քաղաքէն ալ հրացանաձգու-
թեան ձայներ կը լսուէին: Մովսէսը գիտէր որ գիւղացին ոչ մի
պատրաստութիւն չունէր, իսկոյն կ'աճապարէ ետ դառնալ գիւ-
ղը ու իմացնել եղբուրթիւնը: Անիկա դեռ գիւղ չի հասած, հո-
ղագործներն ալ իրենց եզները առած գիւղ կուգային. անոնք
ալ լսած էին դէնքերու ձայնը, ու Քիւրտերու աճապարանօք
քաղաք երթալը տեսած էին: Այդ ճիշտցին Մովսէսն ալ հազիւ
կրցած էր իր կեանքը ազատել ճամբայի խուժաններէն: Վեր-
ջապէս հասաւ գիւղ և խնդիրը բացատրեց թաղականներուն ու
երիտասարդութեան. թաղականներ զիրբեր շինեն և երիտասարդ-

ներ որոշեցին գիւղը պաշտպանել :

Կէս օրը անցած էր. երիտասարդներ հազիւ զիրքեր պատարաստած էին, երբ յանկարծ գիւղը շրջապատող ապառաժ քարերու մէջէն ձայներ կուգային, երբեմն ալ հրացան ձգութեան ձայներ. այլևս երիտասարդները պատրաստ էին իրենց զիրքերուն մէջ :

Թաղականութիւնը հասկցաւ որ վտանգը մեծ է, անմիջապէս հրաման տուաւ զիրքեր գրաւող երիտասարդներուն որ գիւղին մօտեցողը զարնեն :

Երիտասարդներ սկսան խուժանի մէկ գնդակին հինգով պատասխանել. խուժանը գիւղին քաջութեան ծանօթ էր, գիտէր թէ Քիթացին հազարաւորի դէմ կռուող է, արդէն օրն ալ իրիկուն եղած էր, այլևս երկնային խաւարն ալ պատած էր, խուժանին ձայնն ալ կտրած էր. գիւղացին իր զիրքերը աւելի հաստատելով, կը սպասէր անակնկալ յարձակումներու :

Խուժանը երբ տեսաւ գիւղին պատրաստութիւնը, հասկցաւ թէ անօգուտ պիտի ըլլար գիւղին վրայ յարձակում ընել : Իսկոյն քիւրտերը կ'որոշեն երթալ Բալու, Իպրահիմ և Բուշտի պէյերուն քով : Պէյերը անմիջապէս կը հրամայեն 66 գիւղի Քիւրտերուն, որպէսզի ուրիշ տեղ չերթան, հապա գան Ձէթը յափշտակել ու կրակի տալ :

Իպրահիմ պէյի հրամանը կատարուած էր : Ամողջ 6 ժամու մէջ 66 գիւղի, Թուրք ու Քիւրտ, կին ու աղջիկ, մեծ ու ազտիկ կուգային դէպի Ձէթ գիւղը : Նոյնիոկ կարասիները տանելու նըպատակաւ՝ ձի ու ջորի, աւանակ ու եզ բերած էին իրենց հետ :

Հրացանաձգութիւնը դարձեալ սկսաւ, գիւղացին սկսաւ իր գնդակը սուղի ծախել թշնամիներուն : Կարծեցին թէ այլևս զիմադրութեան պիտի չհանդիպէին :

Գիւղին երիտասարդութիւնը այն ժամանակ պատասխանեց Քիւրտերուն :

— Մենք կը մեռնինք մեզի համար, իսկ դուք կը մեռնիք :

Տեր ստացուածքին համար:

Այս ըսելով գնդակներու բունն ու աւերիչ տեղատարափ ճր սկսան Քիւրտերու վրայ:

Անկիրթ ու վայրենի Քիւրտեր ծինչև իրիկուն կատաղօրէն կռուելէ վերջ, յուսակտուր աճապարեցին Իպրահիմ պէյի բով, յայտնելու թէ՛ կարելի չէ Ձէթը կողոպտել:

Պէյը տեսնելով որ իրեն հրամանը անձիջապէս կատարուած, ու 66 զիւղի քիրտեր եկած, ու դարձեալ չէին կարողացեր Ձէթը կողոպտել ու վառել, որոշեց իր եղբօրը հետ օգնել անոնց՝ իբրև հեամանատար:

Ձիերը կը հեծնան ու կուգան:

Խուժանը երբ կը տեսնէ որ բալուի Պէյերը իրենց հրամանատար եղած են, աւելի սրտապնդուած կ'սպասեն Պէյին հրամանին: Պէյերը՝ վախկոտ ստրուկի ճը պէս՝ ապառաժի ճը ետև ապաստանած, կը հրամայեն խուժանին.

— Քալեցէք զիւղին վրայ, առանց նկատի առնելու Ձեր ճեռնիլը:

Խուժանը երկրորդ յարձակում ճը ըրաւ զիւղին վրայ: Կռուք տևեց երեք ժամ: Գիւղացիին իր դիրքը չկորսնցուց: Քիւրտ ճը վերի թաղը՝ Թորոս Պոյաճեանի տունը ճտնել փորձան ճիջոցին տունէն արձակուած պաշտելի գնդակէ ճը՝ անշունջ՝ դուրս աստինկաւ: Խուժանը՝ սարսափահար իրենց ընկերոջ դիակը տեսնելով՝ հեռացաւ զիւղէն:

Օրը իրիկունն եղաւ: Հայ զիւղերէ բարձրացած հրդեհի ճուխը երկնքի կապոյտը կը ճածկէր: Գիւղացին չէր յուսահատեր սակայն, իր ճղած կեանքի ու ճահի այս պայքարին ճէջ: Կը խորհէր որ, եթէ այս ցեղաջինջ հալածանքը կը կատարուէր կարճիւր Սուլթանի հրամանովը, անշուշտ այսչափ երկար պիտի չտևէր և ճէկ օրէն ճիւսը վերջ պիտի գտնէր:

Սակայն ահա՛ դժխեմ լուրը կայճակի արագութեամբ զիւղին ճէջ կը տարածուի. — «Իպրայիմ պէյը հրաման ըրած է բոլոր

Զագաներուն՝ արշաւել Ձէթ գիւղի վրայ»:

Գիւղացին, որ լաւ կը ծանօնար այդ Զագացիը, որոշեց իսկոյն գինաթափ ըլլալ ու գիւղէն դուրս ելնել:

Իսկապէս Զագա ըսուած ցեղն ալ ճամբայ ելած էր գէպի գիւղը գալու: Անոնք զեռ գիւղը չհասած, գիւղացին գիւղէն դուրս ելաւ: Մեղ պաշարող քիւրտերը՝ առանց մեզի բան մը ըսելու, սկսան գիւղը կողոպտել: Իպրայիմ պէյ լսելով գիւղացիին գիւղէն դուրս ելնելը, Զագաները ետ կը դարձնէ ճամբայէն, ըսելով թէ՛ Քիւրտերը յաղթեցին:

Քիւրտերը գոհացան գիւղը կողոպտելով և Ձէթ գիւղը կհանքի կորուստ չունեցաւ: Իսկ Տարման օղլիի պէյին եղբայրը, հրպարակ հպարտ կը պօռար, կողոպտելով տունները:

— Ահաւասի՛կ, ասիկա ձեր արդար պատիժն է:

Անցած էր ձմեռան ամիսը օր, այլևս ստացուածք չէր մնացեր կողոպտելու: Միւս գիւղացիները լեռներէն իջան իրենց բնակարանները, իսկ Չիթացիներէն մաս մը լեռներուն մէջ և մաս մըն ալ ծանօթ Քիւրտերու տունները կը բնակէին: Խեղճ Չիթացին չէր գիտեր թէ ինչ պիտի ըլլար իր վիճակը, արդէն կիմանային որ ուրիշ նահանգներու կողոպտուած փոքրուրդը իրենց բնակարանները եկած են, և կառավարութիւնն ալ անոնց նպաստ կապած էր, բայց Բալուի, նաճանաւանդ Ձէթ գիւղին համար ոչինչ չկար:

Ինչպէս ըսն գիւղացին սպաստանած էր Քիւրտերուն տունը և ձանաւորապէս Աղծրգա ըսուած գիւղի իմասիլ աղայի տունը: Իսմայիլ աղա շատ կը ցաւէր Չիթացիին ներկայ կացութեանը վրայ ու պէտք եղած հոգատարութիւնը չէր խնայիր: Անիկա պահեց և կերակրեց անբողջ տասն օր, որովհետեւ անիկա գիտէր Չիթացիին քաջութիւնը, անոր համար զանոնք ինքնաճոճ պահելու համար ամեն ջանք կը թափէր:

Ահա այս պարագային ալ Լպրահիմ-պէկը պակասը լրացնելու համար խուճը մը քիւրտ կը ղրկէ Իսմայիլ աղային ըս-

պառնալով թէ՛ կամ Զիթացին դուրս կը հանես և կամ թէ վաղը
գիւղիդ վրայ կ'արշաւես և քու բոլոր ունեցածդ կ'ոչնչացնեն:
Իսմայիլ աղան գիտնալով որ՝ անոնք իրենց ուզածը կարող են
ի գործ դնել, կը կանչէ իր տունը ապաստանած Զիթեցիները և
կը հրահանգէ, որ իրենց տուները երթան:

Անբաղդ գիւղացիները լսելով այս առաջարկը՝ շուարեցան
ճնացին: Միւս կողմէն երբէք լուր չունէին, որ Իպրահիմ պէկը
և Ռուշտին իրենց ճամբան կը սպասէին, խուճք ճը խասապնե-
րով: Անոնք կը ծտածէին քաղաք երթալ և կ'առաջարկեին
հոգաճութիւնը հայցել:

Ինչպէս վերը ըսինք՝ Ենիշէրի Աւետիս Տարճանեանի աղան
Պետրոսը գիւղացիին՝ դէմ ըմբոսացած էր, ծիայն և ծիայն ջա-
ղացք ճը շինելու համար, բայց և այնպէս ինքը չկարողացաւ
շինել այն ժամանակին, որովհետև գիւղացիները չբոլորե-
ցին: Ուստի Տարճան օղլին այս պահուն յարձար առիթը գտած
կը սեպէր իր վրէժը լուծելու: Երդէն Իպրահիմ պէկն ալ ունէր
իր լուծելիք վրէժը, սակայն այն անձինք, որ ձաքառած էին Քոռ-
Հաճոտուլահին ու Նաճիթիներուն դէմ, և իր հօրեղբայրը Քաքիբ
Տաղ աքսորէր էին և իր հայրը Պօլիս թափառաշրջիկ ըրեր,
բոլորն ալ ճեռած էին: Հետևաբար կը ճնար գիտնալ և վրէժ
լուծնել այն անձերէն, որոնք պատճառ դարձան Տարճան օղլիի
շինած ջաղացքի քանդումին:

Բայց Իպրահիմ պէկ տակաւին իր ճիւղը չյայտնած Տարճան
օղլի արդէն պատրաստելու վրայ էր ցանկը այն անձերուն, որ
պէչին դէմ ձաքառած էին և իր ջաղացքի քանդումին պատճառ
հանդիսացած, և զայն յանձնել պէկին:

Ծանկը պատրաստուած և յանձնուած էր վրան այնպէս
գրուած

— Վարդելի պէչերս և բարերարներս, հետևեալ անձերը
Ձեր կամքին դէմ գործեցին: — Մարտիրոս Գոլտեան, Երեքեղ-
բարք Քուլլէյեան, Պօղոս Մահտեսեան, Մարգիս Հովիւեան, Կա-

րապետ Պարոնեան, Թաղէոս Ինկիլիզեան, Պապիկ Մասոյեան, Կ. Շատոյեան, Գալուստ Աղամեան, Սարգիս Խարբութիեան, Թորոս Պոյաճեան, Յարութիւն Սօֆեան, Տէր Արթին քահանայն, Պարսամ Մուրաչեան, Պետրոս Մէյնաղարեան, Յակոբ Մուրոյեան, Մարտիրոս Մուրոյեան, Հայրապետ Պալեան:»

Իպրահիմ պէկը երբ վերոյիշեալ ցանկը տեսաւ, զգաց որ կեալուրն ալ հոն հարազատ եղբայր կ'ըլլայ, որովհետև իրեն չխորհածը ճարձան օղլին խորհած էր ու իրեն կը ներկայացընէր: Իպրահիմ և Բուշտի պէյերը այս ցանկը առածնուն պէս՝ կ'որոշեն երթալ ճամբուն վրայ սպասել տեսնելու համար թէ՛ արդեօք կը գտնուի այս անձերէն որևէ մէկը այդ 300 Ձիթացիներուն մէջ: Իրենց համար բարեբաղդութիւն էր, որ տեսնէին այդ թափառականներուն մէջ միայն երկու հատը, Յարութիւն Սօֆեան և Աստուր Քուլլոյեանը:

Իպրահիմ և Բուշտի խրոխտ նստած ձիերնուն վրայ, կը տեսնեն որ միայն երկու հոգի կուգային ու կը հրամայեն իրենց ձօն գտնուած ճարդասպաններուն, որ երթան այդ երկուքը իրենց քով բերեն:

Հրամանը իսկոյն կը կատարուի.

Ձիթացի երիտասարները սարսափահար կը ձօնենան պէյերուն, որոնք անդէն հայու առջև՝ զազանտկան խրոխտութիւնով ուռչած հարց կուղղեն բարկացայտ շեշտով ձը իրենց զխահակ զոհերուն.

— Դուք էիք ջաղացքը բանդողը:

Անոնք ուրիշ ճար չունենալով կ'ուրանան: Սօֆեանի լեզուն կարծես կապուած էր, բառ մը չէր կրնար արտասանել, զգալով մահը այնքան մօտ ու ակնհերև: Իսկ Աստուրը դէպի պէկը հակած սրտածմլիկ պաղատանքով մը կը խնդրէր.

Պէյ', երիտասարդ ենք, խնայեցէք մեզի:

Աղաչանք ու պաղատանք ի դուր... ու աչք կը դոցէ քովը կանգնած մարդասպաններուն: Աստուրն որ կը նշմայէ պէլին աչք գոցելը. նա այլևս գիտէ որ պիտի ձեռնի, և բերանը կը բանայ ու ինչ որ պէտք է կ'ըսէ: Ահա այս հրէշները ձեկ գընդակի փոխարէն տասը գնդակով գետին լը փռեն այդ երիտասարդները: Ասով ալ չեն գոհանար, ու կը հրամայեն որ Աստուր Քուլոյեանը քսնի շունչ ունի՝ գնդակով այրեն, և կ'այրեն ալ ու կը մեկնին:

Մասամբ ճը ուրախ են պէյերը, լսկ երբ կը տեսնէին Տարման օղլիի տոււ ծ ցանկը 20 է, ծինչդեռ 20էն երկուքը գնացին, հապա ուր կը մնան այն տասնևութը, և այնուհետև կ'իմանան որ Գալուստ Եղածեանն ալ իրենց կեցած գիւղն է, այսինքն Սաբրաթ, խստիւ կը փնտռեն, բայց ի դո՛ւր: Գալուստը քանի ճը օր կը պահուի իրեն զրածին շէորհիւ և անկէ վերջ կը փախչի Խարբերդ, և հասկնալով որ Պապիկ Մուսայեանն ալ իր Գաւոր, ձեկ բարեկամ տաճկի տունն է, որ մութին մէջ անիկա պարնուած և բիչ վիււրոտ: Ծ էր, պէյն հլաման կ'ըլէ քովը բերեն առանց սպաննելու:

Պապիկն որ իրենց հողին գործակայն էր ու իրենց դէմ ճը քառող եղած է, այս պահուն կատրած շան մը պէս կ'ուզէին որ Պապիկի գլուխը իրենք իրենց ձեռքովը կտրեն և արիւնը խմեն: Սակայն Պապիկն ալ արդէն կանխաւ ուխտած էր իր կեանքը զոհել գիւղին համար: Պէյը կը հարցնէր.

- Պապիկ, ինչո՞ւ համար մեր դէմ ըճըքոտացար:
- Ան ալ ամենայն պաղարիւնութեամբ կը պատասխանէ.
- Պէ՛յ, ըրածնիդ չի մնաց:
- Պէյը զարձեալ կը հարցնէ.
- Չե՞ս գիտեր որ այս պահուն քու կեանքդ իմ ձեռքիս մէջն է:

Այս խօսակցութեան մէջ, պէյի մայրը որ շատ կը ցաւէր Զիթացիներու ներկայ կացութեան վրայ, դուրս կուզայ հարէմէն

և կը տեսնէ որ Պապիկն կանգնած է իր տղուն դէմ: Յանկարծ կը յարձակի տղուն վրայ և կ'ըսէ.

— Ի՛նչ կ'ուզես այս անշունչ ծարրոցձէ, և Պապիկին ձեռքէն կը բռնէ ու կը քշէ հարէ՛մ, ու կ'ըսէ թէ — ասիկա ի՞մ ծարապան է, ես պիտի պահեմ:

Պապիկն ալ ահա այսպէս ազատեցաւ, կարգը եկաւ ծիւններուն: Մարտուպը՝ Ազարիայ Քուլլոյեանին ձեկ եղբայրը Մղած արդէն սպաննեցին, իսկ ծիւս երկուքն ալ քաղաքը ճածիլ է-ֆէնտի ըսուած հարիւրապետի ճը տուն տպաստանած էին: Վերջապէս քառասուն օր վերջը Մարսպան ալ ձեռք ձգեցին և եօթը գնդակով ա՛ն ալ սպաննեցին, իսկ Ազարիայ Քուլլոյեանը յաջողեր էր Խարբերդ փոխիլ: Կը փնտռուէին Կարապետ Պարոնեան և Թաղէոս Ինկիլիզեան, այս երկուքն ալ սպաստանւած էին իրենց տաճիկ բարեկամ Քէօսէի տունը:

Վերջապէս յաջողած էին ձեռք բերել այս երկուքն ալ, և զանազան ճիջոցներով սպաննել տուած էին. Կարապետ Պարոնեանին 9 գնդակ զարկած էին, բայց ոչ ձեկը չէր մտած անոր ծարֆին ձեջ, այլ ճիայն իր ձեջքի գօտիին ձեջ լեցուած էր:

Վերջապէս Պարոնեանն ալ կը սպաննուի տաճիկ կնկան ճը կացինի հարուածներով: Իսկ Թաղէոսը որ կրնար ազատ ըլլալ, շնորհիւ Գէորգ Տարմանեանի մատնութեան, անձիջսպէս կը գտնուի և կը սպաննուի: Վերջապէս պէյը 13 Զիթացի երիտասարդներն ձեռք անցուցած էր, և կիրքը յազեցուցած էր: Սակայն և այնպէս եօթը հոգի ևս կը փնտռուէին, մասնաւորապէս ձեկը, որուն անունն էր Պօղոս Մահտեսեան. վեցը անցեր էին: Խարբերդ, Կարին և այլ տեղեր, բայց զժբազդ Պօղոս Մահտեսեանը Տարման օղիի ամբողջ ուշադրութիւնը գրաւած էր անոր չի՛ մորթուելուն համար:

Ուստի Իպրայիմ պէկ իր վրայ պարտք կը դնէր իր եղբօր՝ Տարման օղիի հանգստացնելու համար զիշէր ու ճրբէկ կ'աշխատէր ու կը փնտռէր Մահտեսեանին գտնել ու պէսպիսի Տար-

ճան օղլիի գաւաթը նրա՝ արիւնով լեցնելը, բայց ի գո՛ւր, Պօղոսը այնպիսի ճի բարեգործ տաճիկի ճը տուն կը գտնուէր որ ոչ ոք տեսած չէր զինքը, և չէր ուզեր զիտցնել, ու այսպէս ալ անցած էր դէպքէն 24 օր:

Այդարև Պօղոս Մահտեսեանը չգտնուելով, սճբողջ Բալուի չորս կողմը յուր տուսճ էր որ տեղը ցոյց տուողին 2 լիրայ նուէր կար: Վերջապէս պէյի ծառաները պտտելէն ճանճ-բացած, ճարճան օղլիի ճատնանչած տեղերը չէին գտած, բայց Պօղոս Մահտեսեանը զիւղին զինաթափ եղած օրը կ'երթայ Սաք-րաթ իր աներանց տունը:

Բուշտի պէյերը Պօղոսը երբէք չէին ճանչնար, որովհետև նա 18 տարեկան եղած ատեն, Պօլիս գացած էր ու դէպքէն 11 ամիս առաջ հայրենիք եկած: Ել ի՛նչպէս պիտի ճանչնալին այդ անճը:

Պէյերու հրաճանով՝ բայց ութ օր վերջ՝ Սաքրաթ ալ կը զարնուի և Պօղոսն իր տասը ամսուայ ամուսնացած ըլտանիքէն ու 15 օրուայ ճանչէն կը բաճնուի և կը փախի դէպի լեռ: Վայրագ խուճանը որ կատղած շան ճը պէս լեռներն ինկած էր հայու արիւն ճճելու հաճար, զիւղիս արևելեսն կողմը Սրթն, ցըսուած լեռան ճէջ կը հանդիպի երկու վայրագ թուրքերու, որոնք կ'առաջարկեն որպէոզի Պօղոսը ճերկանայ ու իր հագուստները իրենց տայ: Պօղոսը կ'ըսէ:

— ճանը՛ճ, զիս ինչո՛ւ կը ճերկացնէք, գէթ սպաննեցէք և յետոյ:

Այդ խօսակցութեան պահուն թուրքերէն ճէկը իր գնդակը թանգ տեսնելով զայն սպաննելու հաճար, երկաթէ խարաղանով ճը Պօղոսին զլեռնէ կը զարնէ, որ շնչասպառ գետին կ'իյնայ: Քիւրտերն կը հեռանան ու Պօղոսը չի ճեռնիր:

Շատ ճամանակ անցնելէ վերջը խելքը զլուխը կուգայ, ու կ'ելէ դէպի Պէտէվի զիւղը կերթայ ճուրթին ճէջէն, հոն բարե-սիրտ ճարդ ճը կար իրենց բարեկաճ, որուն անունն էր Սըլոյ:

Հնգրի: Գը Հասնի Սըլոյ Հնգրի տունը, Սըլոյին կինը որ կը սես-
նէ Պօղոսին այդ վիճակին ճէջ, անձիջապէս վերքերը կը դար-
ձանէ և ներսը սենեակ ճը կ'առաջնորդէ զայն:

Այդ տունը Տարձան օղլի ճատնանշած տուներէն ճէկը բը-
լալով, պէյին ճառաները Հինգ անգամ գտնուած էին այդ տու-
նը, բայց անգամ ճը ևս կ'երթան Տարձան օղլի Պետրոսի տղուն
Ասատուրին առաջնորդութեամբ:

Բարեսիրտ Սլոն կ'ելլէ, սուրը կը քաշէ սպառնալով Ասա-
տուրին, ըսելով.

— Վա՛տ կեավուր, ի՛նչ կը փնտռես իմ տունս. ան ճարդը
Հոս եկած չէ:

Պէյի ճառաները որ Սըլոյին այդ բորբոքուճը կը տեսնեն,
կը նկատեն որ այս ճարդը Պօղոսէն լուր ունի, բայց չեն Հա-
ճարձակիր ըսել թէ Պօղոսը Հոն է. կ'որոշեն երթալ պէյին
լուր տալու թէ Պօղոսը անոր տունն է:

Երբ պէկի ճառանները ու Աստուր Տարձանեանը կ'երթան
Սլոյին. ան կը խորհի որ այլևս չպիտի կրնայ Պօղոսն իր տունը
պահել, կ'որոշէ զայն զրկել Կոչարակ ըսուած գիւղը:

Իպրայիմ պէյը երբ իր ճառաներուն բացատրութիւնները կ'ի-
ճանայ, անձիջապէս տասը ճառայ ճէկանց կը զրկէ Սլոյի տու-
նը խուզարկելու, նաև Հրաճան կուտայ թէ, եթէ Սլոն յանդգնի
չի թողնել, կը զարնէք:

Յաջորդ օրը կ'երթան ու կը խուզարկեն տունը: չեն գտնար
բայց և այնպէս կը սպառնան Սըլոյին ըսելով.

— Անպատճառ զուն լուր ունիս և գիտես թէ ո՛ւր է Պօղոսը:
Բայր ի դուր. Սլոն դարձեալ չի յայտնեւ անոր ուր բլալը:
Տարձան օղլի Աստուր ըսուած ճիւղը՝ որ նորէն անոնց Հէա
էր, պէյի ճառաներուն կ'ըսէ թէ պէտք է Սլոյի տղան ուզէք,
տանինք խօնախը, որպէսզի պէյը բանտարկէ զայն, օրական ե-
րեք անգամ ալ ճեճէ որ ըսէ տեղը, եթէ ոչ անոնք ալ կեա-
վուրներ են: Սլոյին Հարսը երբ կ'իճանայ կեավուրի ճըբերնէ իս-

լածի ճը կեանքուր ըսելը, կը յարձակի Աստուրին վրայ ու քանի ճը հատ կը զարնէ, բայց և այնպէս երբ կը տեսնէ, որ իր աճուսինը՝ Սայիտը, պիտի տանին պէյիին քով բռնի ուժով, այդ ժամանակ կ'ըսէ.

— Գացէ՛ք, Պօղոսը Կոչարակ է և Սալմանին ալ տունն է, ինչ որ կ'ուզէք այն ըրէք. Սայիտն ինչո՞ւ կը տանիք:

Ասատուրը կը դառնայ գիւղ կուզայ իր ճառաներուն հետ, իսկ չորս հոգի ալ կ'երթան դէպի Կոչարակ ուր որ Պօղոսը կը գտնուէր:

Արդարև — գիւղին գինաթափ եղած օրէն ի վեր Պօղոս Մահտէսեանի սղտիկ եղբայրը՝ Արծենակ՝ ապաստանած էր Կոչարակ Սալմանին տունը ուր որ Պօղոսն ալ հասած էր, այլևս երկու եղբայրները ուրախ էին որ ողջ են ու չեն մեռած, ուրախ էին նաև, որ այսօր 24 օր անցեր էր և այլևս իրենց համար վտանգ չի կար: Երկու եղբայր նստած էին ու կը խորհէին իրենց տունեցիներուն վրայ, մանաւանդ 15 աւուր ծնած ծի տղու վրայ, որը Պօղոս թողած էր զաշտին մէջ: Սալմանին բան ճը չէին ըսեր, բայց անիկա որ նկատած էր երկու եղբոր մտատանջութիւնը, սկսաւ ճխիթարել զանոնք, երբ ահա ներս կը մտնէին չորս գինեալ վայրագ քիւրտեր որոնք Իպրայիմ պէյի ճառաներն էին:

Սալմանն անոնց հետ քրտերէն բարև, Աստուծոյ բարև ընելէ վերջ, ուզեց հասկնալ անոնց գալնն պատճառը գիշեր ատնն:

Մահտէսեան երկու եղբայրները որ կանգնած էին և կը զիտէին, գիտցան որ խնդիրը իրենց շուրջ կը դառնայ:

Վերջապէս քիւրտերը ըսին թէ Իպրայիմ պէյը Պօղոսը կ'ուզէ, և պէյին ամբողջ մատուցութիւնը յայտնեցին Սալմանին, ու ըսին:

— Դուն Իսմայիլ աղայէն քաջ ճի ըլլար. անիկա որ չի կրցաւ պէյին զիմաղրել, ո՛ւր Ֆևաց որ դուն զիմաղրես:

Սալմանը տեսաւ որ իսկապէս այդ չորս հրէշներու ըսածնին իրողութիւն է, ու ըսաւ.

— Տարէ՛ք, ի՞նչ ընե՛մ:

Երբ ժամը հասաւ Պողոսը տանելու, Արձենակը չի կրցաւ ձգել որ եղբայրը ճինակ երթայ ու ձեռնի, ապա որոշեց ինքն ալ երթալ ճիասին ձեռնելու, ու ելան Սալմանին հետ վերջին Ֆնաս բարովը ըրին և ինկան արիւն ծծող չորս քիւրտերու առաջ:

Գիշեր էր և լւրաքանչիւր քայլափոխին մահի կը սպասէին: Արիւն ծծող գազանները ոչինչ չէին ըսեր ճինչև որ հասան Չօպան Չայիր ըսուած տեղը, ու հետզհետէ կը մօտենային Տարման օղլիի բնակած քիւրտ գիւղին: Ահա այդ ատենն էր որ Կարխասնցի Իպոյ ըսուած մարդակերը կը մօտենայ Պօղոսին և կ'ըսէ.

— Պօղո՛ս, ի՞նչպէս, Իպրայի՛մ պէյի աղջիկը ազո՛ւ որ է, կը փափաքի՞ս որ անոր աղջիկը առնես:

Պօղոս այս անակնկալ հարցումին չէր կրնար պատասխանել: Իսկոյն իր հարազատ եղբայրը՝ Արձենակը կ'ըսէ.

— Այդ ի՞նչ խօսք է որ կ'առաջարկես:

Իպոն որ կատղած շան ձը պէս իր բերանը սանձ էր դարկած ճինչև այդ ատենը, կը պոռայ.

— Երկու եղբայրներդ ալ պիտի սպաննե՛մ, բայց և այնպէս պէտք է ինձի տասը լիրայ տաք, որ ձեզ տանե՛մ ճինչև Սաքրաթ պէյին քով, կրնայ ըլլալ որ երթանք պէյին աղաչէք, ձեզի կը ներէ, եթէ չի տաք, երկուքդ ալ պիտի սպաննե՛մ:

Բայց ո՛ւրկէ պիտի տային, վերջապէս խոստացան աստը ոսկի տալ, խորհելով թէ թերևս իբրև Սաքրաթ հասնին վարժապետ Յակօբը ներողութիւն կը խնդրէ պէյէն և իրենք կ'ազատուին: Այս անհիմն խոստուածով հասան Փիլար գիւղ. առաջնորդեցին Կուրկուր Խահայի տունը և լուր տուին Տարման օղլիի թէ պօղոսը և Արձենակը բերած են: Տրճոն որ եղած էր այդ գիւղին

խօճան, այսինքն ճահճետական կղեր ճը, նրա հրամանն անձի-
ջապէս կը կատարուէր. կը հրամայէ որ իսկոյն պողոսն իր քովը
բերեր. Արճենական ալ իր եղբօրը ետևէն կ'երթայ:

Տարձան օղիին, ինչպէս ըսինք, հարբաց շան ճը պէս
նստած էր սենեակին ճէջ, ու գիւղին կողոպտուած գինիները կը
խճէր, յանկարծ Մահտէսեան երկու եղբայրները իր ձօս կանգ-
նած կը տեսնէ ու զինքը կը դիտեն, Տարձան օղիին ինքզինքը կը
տանջէր և չէր կրնար պահել իր ճէջ ինչ որ ըրւ թէր ու խօ-
սած էր պէյլին, նոյնն ալ պիտի խօսէր պօղոսին: Նա կը տքար
ու կը փքար, վայրենի գազանի ճը նճան:

Կարճես թէ ութսուն և հինգ տարուայ ճարաւ ունէր Պօղո-
սի արիւնը խճելու: Եւ գլուխը վերցնելով ըսաւ անոր.

— Ա՛ն այս գաւաթ ճը գինին . . . որ քու . . . վերջին բաժա-
կըն է . . . : Խեղճճարդը համակերպեցաւ կատարելու այդ հրէ-
շին խօսքը. առաւ բաժակը և սպասեց վերջի խօսքին: Տարձան
օղի չկրցաւ աւարտել իր խօսքը. անձեղին արիւնը կը խեղդէր
զինքը:

Վերջապէս նորէն շտկեցաւ ու ըսաւ.

— Խճէ՛ քու վերջին բաժակը և գնա՛ ճեռի՛ր ջաղացքի բան-
դուճին պատճառ ըլլալուդ և Իպրահիմ պէյլի աղջիկը փախցնէլ
ուղելուդ համար:

Գարձեալ տարին Խաեային տունը և ճէկ ժամ վերջը ելան
և գիշերուայ ճուրիին ճէջէն սկսան քալել դէպի Կիւղը, ուրկէ
պիտի տանէին պէյլին քով:

Հասան գիւղ: Իջևանեցին Տարձան օղիին տունը, որ սպան-
դանոցի ճը երևոյթն առեր էր և ուր էր ճնային Ասատուր Տար-
ճանեան, Աճրխանցի Ալին ու Գոճցի Տէրվիշ: Ասատուր րր նոյն
ճիջոցին պառկած էր օճախին ճօտ, երբ կը տեսնէ Պօղոսը, հն.
տի Քիւրտերուն դառնալով.

— Տակաւին ո՞ղջ է այդ շունը, կ'ըսէ, և Աճրխանցի Ալի-
ին ուղղելով իր խօսքը.

— Սատկեցո՛ւր այդ շունը, կը հրամայէ:

Ային, որ Ասատուրին եղբայրն էր, անոր խօսքը չէր ուզեր կոտորել, ճէջքէն դաշոյնը քաշեց և յարձակեցաւ իւրիճ գո՛ւն վրայ: Բայց Արճենակը ելաւ աղաչելու որ խնայեն անոր: Յետոյ յարձար նկատուեցաւ Սաքրաթ երթալ և հասկնալ ու սունել պէյին հրահանգը:

Այս անգամ Պօղոս ազատեցաւ ստո՞գ մահուընէ և կ'սպասէր գալիքին յոյսով ու երկիւղով լեցուած:

Արշալոյսը դեռ չէր հագած, սկսան երթալ դէպ Սաքրաթ ուր որ պէյը կը բնակէր. վերջապէս արևը ծագեցաւ և անոնք ալ հասան Սաքրաթ, առաջնորդեցին վարժապետ Յակոբին տունը որ խոստացած տասը լիրան գանձէն, Պօղոսն, որ կուգէր աներ վարժապետ Յակոբն տեսնել, բայց անիկա սլ անյայտ էր: Պօղոսին ընտանիքը որ հոն կը գտնուէր, խոստացուած տասը լիրային փոխարէն իր ընտանիքին քովի արծաթեղէնները առաւ տուաւ իրեն առաջնորդող Իպոյին, իսկ Կուռուկուռխեան ալ զացած էր պէյին վերջի հրամանը առնելու: Իպեն որ այդ արծաթեղէնը առաւ, Պօղոսին ըսաւ թէ՛ «Պօղո՛ս, հայտէ՛, բեզ տանի՛ս՝ ամպարն պահեմ, եթէ պէյին ուէ՛ ծառան քեզ տեսնէ, կը զարնէ բեզ», ու տարաւ ալ, բայց անոր նպատակը Պօղոսը պահել չէր, այլ պէյին հրամանին կ'ըսպասէր:

Արճենակը ըսաւ թէ ես ալ կուգամ եղբօրս հետ, Իպօն պատասխանեց թէ՛ քեզի համար ճարդ բան ձը չըսեր, դուն կեցիր հոս: Խե՛ղճ Արճենակ, ի՞նչ կարող էր ընել, նա վստահ զիտեր որ իր եղբայրը ոչ թէ պահելու կը տանին, այլ սպաննելու: Արճենակ, որ կայնած վարժապետ Յակոբի սենեակը ու Պօղոսին ճէկ կողմ տանիլը կը դիտէր, ահա այդ պահուն Խեան պէյին քովէն կը վերադառնար և դէպի ամպարն կ'երթար, հազիւ քառորդ ժամ տուեց հոն հասնելին, անկից ելան Խեան, Իպօն և Պօղոսը, ո՛ւր կերթային արդեօք... Անոնք կերթային դէպի Ձէթ գիւղը, ինչ որ պէյին հրամանը այն եղած էր թէ,

«տարէք Պօղոսը ջաղացքին առուին սեղը գերեզմանը ձեռքովը բանալ տուէք և այնպէս ձորթեցէք և գլուխն ալ ինծի զրկեցէք»: Արճենակը որ իր կայնած տեղէն կը նայէր իր սիրելի և հարազատ եղբօրը ետևէն, նա գիտեր թէ վերջի տեսութիւնն է, բայց ի՞նչ կարող էր ընել: Օրը իրիկուն եղած էր ու Արճենակը այդ գիշեր հոն կը մնար, բայց երբ Պօղոսը գիւղը կը տանին ու կըսեն թէ՛ այսչափ արծաթեղէն առինք և ճինչև Սաքրաթ տարինք. Տէրճանօղլի Ասատուրը, որ կիճանայ այդ տեսակ ըլլալը, կերթայ Գոճցի Հուսէնն ու Ովխանցի ճիրէթ Հուսօն կը տեսնէ ու կըսէ թէ՛ դուք ալ գնացէք, Արճենակը Սաքրաթ է, անիկա նեղեցէք, ինչ որ ալ ըլլայ ձեզ երկու լիբայ կառնէք:

Այս հրէշն որ այդպէս կըսէ երկու զազաններուն, կուզան ղէպի Սաքրաթ ուր որ էր Արճենակը, զեռ արշայոյ՛ւր չի ծագած այդ երկու հրէշները կը ժաննեն և Արճենակին կը զարնեն ըսելով թէ՛ կամ հինգ լիբայ կուտաս կամ քեզ ալ պիտի զարնենք Պօղոսին պէս, խեղճ տղան իրեն հարուածին վրայ խորհէր, թէ եղբօրը սպաննուելուն վրայ: Վերջապէս շատ ճը չարանքներ տալէն յետոյ երբ տեսան թէ ոչինչ կարելի չէ առնել, ձգեցին հեռացան: Արճենակը որ լսեց իր եղբօր զարնուիլը, անոր համար այլևս ոչինչ գոչութիւն ունէր, ի՞նչ պէտք էր ընել, եթէ ուզէր երթալ գէթ եղբօրը զիակը տեսնէր, վստահ էր որ Ասատուրը զինքն ալ զարնել կուտայ: Իսկոյն որոշեց զարձեհալ երթալ Սալճանին տունը Կոչարակ, որ ելած էր և պիտի երթար, յանկարծ կը տեսնէ որ պէյին ջորեպանը չորս ջորիի փայտ բեռցած կուզայ:

Ջորեպանն որ հայ էր, ու նխրցի Խրաի Կիրակոս էր անունը, ձօտեցաւ Արճենակին ու ըսաւ.

— Ի՞նչ կեցեր ես այս տեղերը, անցիր գնայ ձեզ կողմ ճը, ելքայրդ զարկին ու գլուխն ալ ջորիին ջրայ է, պիտի տանի՞մ պէյին որ հաւատայ իսկապէս զարնուիլը:

Արճենակն նայեց որ այդ ճարղը իսկապէս կը ցաւի իրենց

խեղճ կացութեան վրայ, ճօտենալով կըսէ.

— Կը խնդրեմ եթէ այդ խուֆային ձէջինը եղբօրս գլուխն է, ներէ ինձի, անգամ ճը ևս սեռեմ եղբօրս գլուխը, բայց Կիրակոսը ճերժելով ըսաւ.

— Իսկապէս եղբօրդ գլուխն է, ու Ասատուր Տէրճանեանն ալ ճարձինէն զատած է ու խուֆային ձէջ դրած, անցիր գնալ, ճեղք ես, այսչափ կըլեմ ըսելով անցաւ գնաց:

Արճենակը ճուրին ձէջէն ինքզինքը բաւերուն, ճայտերուն զարնելով կը խորհէր որ իսկապէս եղբօրը զարնողները Տէրճանեաններն էին և ոչ թէ պէյը, և վերջապէս եղբօրը կեանքին պատճառ եղողը իսկապէս Տէրճանօղլիի ջաղացքն է, որիշ ոչինչ, և կը խորհէր որ Իպրահիմ պէյ կոչուած ճիւղը ոչ ձէկ առնչութիւն ունէր:

Մահտեսանները ոչ անոր հողը կը վարէին և ո՛չ անոր տունը կը նստէին: Անոր գործը և թշնամութիւնը եղաւ ճիւղն Տէրճան օղլիի ջաղացքը, ուրիշ ոչինչ: Արճենակը յորէն զացած էր Կոչարակ Սալմանի տունը:

Հազիւ երեք օր անցած էր, երբ կը հանդիպէր Ռեփսանցի Հռչոյ անուն երիտասարդի ճը, որ անձնական գործի հստարէր գտնուէր Կոչարակ: Հռչօ, որ Արճենակին նախկին ճանչուորներէն էր, երբ կը տեսնէ վերջինս, կը ճօտենայ և անկեղծ արտայայտութեամբ ճը կ'ըսէ.

— Ուրխ եմ որ գոնէ քեզ ողջ կը տեսնեմ. եղբօրդ սպաննութիւնը աչքովս տեսայ. կը կարձէի որ քեզ ալ սպաննած են վայրագարար:

Արճենակ երբ երկրորդ անգամ ըլլալով կը լսէ Պօղոսի սպաննութեան ճասին, կը ճօտենայ Հռչոյին և կը հարցնէ.

— Խնդրեմ, ըսէք ինձ, ո՞վ կամ որո՞ք են եղբօրս՝ Պօղոսին սպաննիչները:

— Ձեմ ուզեր թէ և սիրտդ կրկին արիւննել, բայց քանի որ Կ'ստիպես զիս, պիտի ըսեմ: Սաքրաթէն եղբայրդ բերողներն էին

Կուռկո՛ւր Խաեան և Կարիսանցի Իպօն, բայց անոնք ա՛յն նպատակով բերած էին, որ նախ առուն բանալ տային իրեն և յետոյ սպաննէին, սակայն Ասատուր Տէրճանեանը հակառակեցաւ՝ յայտարարելով՝ այս շունը ո՛վ է որ առուն պիտի բանայ, ես կուզեմ վայրկեան առաջ տեսնել անոր դիակը:

Ասատուրի այս խօսքին վրայ, պատրուակով ճը իբրև թէ Մուրաչենց տունը ամպար ճը կայ և իրեն քակել պիտի տան, կը տանին ղինքը՝ հոն զարնելու համար: Բայց Պօղոսը բերդ Խաեան ու Իպօն յայտնեցին որ իրենք չեն սպաններ զայն, Նետեաբար ուրիշ ճը թող գտնեն: Ասատուրը ըսաւ որ մտալա՛. Ծառ Զիլֆօն հոս է, անիկա թող զարնէ:

Կանչեցին Զիլֆօն և Գոնցի Հիւսէյին և ըսին անոնց. — «Զօրկէ՛ք, սպաննեցէք այս կեավորը», և անոնք յանձն առնելով՝ Պօղոսը տարին որոշեալ անկողնու վրայ դնելով, համախճուեցան Ասատուրը, Զիլֆօն, Հիւսէյինը, զոհը իրենց ձեջ առաւ: Իսկ ես հեռուէն կը ղիտէի իրենց վայրենիի շարժումները: Հող ահա խողխողուեցաւ եղբայրդ: Նախ Հիւսէյինը իր ձեռքը գտնուած հաստ բիրով ձանր հարուած ճը իջաւ Պօղոսին գլխուն, որ խորտակեցաւ և ինկաւ եղբայր ղիտապաստ: Յետոյ քաշեց սուրը Զիլֆօն և կտրեց զոհին վիզը: Ասատուր հրամայեց զատել զուխը մարմինէն, որ տանի պէյին, բայց Զիլֆօն յայանեց թէ՛ իմ ըրածը յոյսալի է, եթէ կուզես, զուխը կտրէ և տար: Ասատուրը և իր հետևորդները՝ իրենց ղահիճի պաշտօնը կատարողի գոհոնակութեամբ վերադարձան:

Արմենակ էլբօր սպանման պարագաներուն մասին սրաի դառն կծկուճով կը լսէր և երբ աւարտեցաւ Հոռօին պատմութիւնը, սկսաւ խորունկ մտածել, և վերջապէս ճիտքը կանգ առաւ Ասատուրին վրայ, զոր նկատեց իր եղբօր սպաննութեան բուն պատճառը:

Պօղոսի սպաննութեան այս գագանային եղանակը գործադրուեցաւ նաև ճինչև այդ ատեն 13 Զիթացիներու վրայ, որոնց ըս-

պաննութեան ճէջ ուղղակի բաժին ունեցած է Զիլֆօն, Փիլարցի^է Խոտին տղան, որ վաստկեցաւ ճապարկաւոր անարգական վերադիրը, իրականին ճէջ ճապարկաւոր չըլլալով:

Հիմա պիտի առնենք Տէրման օղլիի եղեռնագրի շարքը: Բնականաբար յարմար է խոսիլ ինչպէս: Ինչպէս վերը ըսինք թէ գիւղը գինաթսփի եղած օրը, Տարման օղլին իր եղբօր՝ պէյին Հրամանով՝ ստորջ գերդաստանով և ոչինչ չունեցած կարասիներով գնաց տեղաւորւեցաւ Փիլար ըսուած գիւղը: Իսկ տան ճէջ մնացին իր տղան՝ Ասատուրը ու եղբորորդին Գէորգը: Այս երկուքը գլուխնին ճէջ ճէկ ճերմակ փաթթեցին ու սկսան գիւղը կողոպտել Քիւրտերուն հետ և լեցուցին իրենց տունն ու տեղը գիւղացիներուն պիտանի և թանկարժէք իրեղէններով:

Կոտորածն անցաւ ու գիւղին բնակչութիւնը այլևս տուն դարձեր էր, սակայն տուն չըլլալուն պատճառաւ, տասը տունը ճէկ տունի ճէջ կը բնակէին:

Տարման օղլին, որ երբէք չէր ճառածեր այդ ղժբաղ ժողովուրդին վրայ, գրաւեց հինգ տասը դարերէ ի վեր ճնացած ջաղացքները, որոնց տէրերն էին Մահտէսեան, Քուլլոյեան, Հոպիւեան, Մուրոյեան և Մասոյեանի: Գրաւեց նաև երեք ձիթատունները, որ կը պատկանէին Աղաճեանի, Մուրաչէսի և Մուրոյեանի: Մէկ խօսքով Տարմանեանները գիւղը կողոպտելը շարունակեցին երկու տարի: Ո՞վ գիտէ, այդ երկու տարուան ճէջ ի՞նչ ըրաւ գիւղին գլխուն, ճանաւանդ Ասատուր ըսուած թղուկը, ի՞նչ հարսներ ու աղջիկներ բռնաբարեց այդ ջաղացքներուն ու ձիթատուններուն ճէջ, ինչ որ յայտնի էր ստորջ գիւղացուն նոյնպէս և բոլոր Բալուցիներու: Անոր վրայ կ'ստիչնային իսկ Պօլսէն գալող Մանուկ Տէրմանեան և Սարգիս աղա կոչուած դաւաճանները, որոնց առաջինը կարծես թէ գահընկէց Սուլթանին հոճաներէն դասառած ըլլար: Իսկ Մանուկը իրեն եղբայր դաւաճան Ասատուրէն ալ անցաւ և գիւղիս գլխուն դարձաւ խարագան ճը:

Այս հրէշին ձեզ եղեռնագործութեան հանդիպած եմ, որ այս-տեղ կ'ուզեմ արձանագրել:

Իրիկու ճը գնացած էի դէպի Գաղացքի կողմը և հոն տեսայ խեղճ հայկին ճը, Քաղցրահայեաց Ս. Վանքի մարապաներէն ձեկուն կինը, որ իր գաւակներուն օրապահիկը ճարելու համար կ'երթար Պեսեվի կոչուած գիւղի Հայտար աղայի տունը, որ պէսզի ծինչև իրիկուն աշխատի և իրիկան իր գաւակներուն ուտելիքը տանի: Հայտար աղան նոյն օրը յանձարարած է Մարիամին որ բեռ ճը ցորեն տանի Տարման օղլիի ջաղացքը աղալու համար: Թշուառ կինը ակամայ՝ ստիպուած էր կատարելու աղային հրամանը: Ջաղացքի պահապան՝ Մանուկ Տըրմոյեանը իր անասնական խորթակը յագեցնելու նպատակով ղժկածակութիւններ կը ցցնէ խեղճ կնոջ բերած ցորենը աղալու և կը յետաձգէ գիշերուան: Կինը կռահելով անոր չար ծիտքը կուզէ ցորենը ետ տանիլ: Այդ պահուն է որ ես վրայ կը հասնիմ և կինը կը պատճէ ինձ ամբողջ եղելութիւնը, բայց ի՞նչ կրնայի ընել, քանի որ Մանուկը իրեն հովանի ունէր Իպրահիմ և Բուշսի պէյերը:

Կը գտնուէի շշմած վիճակի ձեջ և ծիջոց ճը կ'որոնէի այդ դժբաղը ազատելու ճիւղին ձեռքէն: Ուրիշ ճար չկար: Թիւղրեցի կնոջ, որ ցորենը հոն ձգելով հեռանայ անկէ, առանց նշմարուելու: Սակայն կինը, որ չէր կրնար հոտ ձգել, ստիպուած էր ճնալ:

Թէ ի՞նչ պատահեցաւ յետոյ, հարցնել պէտք էր Պեսեվցի Սլո ձճղիի կին՝ Փաթէին, որ նոյն իրիկունը նոյն ջաղացքը կը գտնուէր և կը պատճէր, ինչ որ տեսած էր դառն ու սարսըռազրեցիկ:

Տարին անցաւ. Տարման օղլին սկսաւ քարուքանդ ջաղացքը շինել և խեղճ գիւղացին աշխատցնել ճրիպէս: Տարման օղլի իր անցեալ վրէժը լուծելու համար վերոյիշեալ պարտեզները աւերեց և ջուրի փոխարէն $1\frac{1}{4}$ անձեղ Ձիթացիներու արիւ-

նով դառնալ ջաղացքի քարը. գայն դարձնելով ալ չի գոհացաւ: Իր արբանեակը ընելով նաճիթ պէյի քով գտնուող Սարգիս աղա կոչուած վատանուն, մատնիչ և թրքասէր անձը, գեղացիին գլխուն փորձանք դարձաւ:

Տարձան օղլին, որ մասամբ յագեցուցած էր իր վրէժխնդրութիւնը, սակայն իր հարազատ եղբոր պակաս թողուցածը յրացընելու համար սկսաւ գործադրել այն բաները, զորս ըրած էին Քէօռ Հիւսէյինն և նաճիթ պէյերը: Ահա թէ ինչպէս:

Այս երկու ճիւղաները տեսնելով որ իրենց պէյին խոնախը աւերակ դարձ: Յ է և չուզելով որ Բալուի պէյը այդ տեսակ աւերակի մէջ բնակի, կ'ստիպեն պէյը, որ իրեն համար կանոնաւոր խոնախ ճը շինէ: Բայց պէյը չէր համարձակէր, գիտնալով որ անիկա կը կարօտի 3000 լիրայի: Ասկէ գատ պէյը հարուստ չէր որ ձեռնարկէր բազմածախս շինութեան ճը: Սակայն Տէրճօն ու Սարգիս աղան 3 հազար լիրան կապեցին 300 դրշ. և սկսան շինել: Բայց պէյը շարունակ կ'ըսէր.

— Նսյեցէ՛ք, ես փարա չունիմ:

— Ի՞նչ պիտի ընես փարան, պէ՛յ կը պատասխանեն անոնք, փայտ կ'ուզես ձրի, աշխատող ժողովուրդ կ'ուզես, ձրի, արհեստաւոր կուզես, դարձեալ ձրի, ալ ի՞նչ պէտք կայ փարայի, ամեն ինչ պատրաստ է:

Խեղճ Ձիթացին ինչե՛ր կը քաշէր:

Առաւօտ արշալոյսը կը ծագէր, պէյին ծառաններ կ'սկսէին ժողովուրդը հաւաքել, մէկ մասը կը զրկէին որ երթան պէյին բնակարանը շինեն, մէկ մասը պարտեզները փայտ կտրելու, մէկ գոյգ եզ ունեցողն ալ պէտք էր կտրած ծառերը փոխադրէր: Ահա չարաչար ու տաժանելի աշխատութիւնը սկեց 7 ամիսէն աւելի: Աղքատ գիւղացին ուտելու հաց չուէր, որ գոնէ ճիւղն անիրաւ պարտադրուած աշխատութեան վրայ խորհէր:

Մարտի 15-ին կ'սկսուի ինչպէս կը բաշխէր: Գիւղացին մասամբ գոհ պիտի ըլլար, եթէ պէյը իւնց աշխատութեան փոխարէն

Հաց տար ուտելու, բայց այդ ալ կը զլսացուէր:

Վերջապէս պէյի պալատը կանգնեցաւ խրոխտ ու հսկայ զանգուածով, կենդանի ու ճշտատեւ չարաշուք յիշատակարանք՝ ձրի, արնաքամ աշխատութեան՝ հայ գիւղացիներու, որոնք երկար ժամանակ ծաքառեցան ազատութեան, արդարութեան համար, ընդդէմ բռնութեան և որ, սակայն, վերջապէս տեղի տուին կռակոտ, վայրենի ու դաւաճան ուժին առջև, վերածուելով կամակատար սարուկի, խոնարհուելով յաղթողին — պէյին — քծա-հածոյից առջև:

Իպրահիմ և Բուշտի պէյերը զոհ էին վիճակի այս անակընկալ փոփոխութենէն: Ամեն բան կատարել տալու առնձնաշը նորհուած զիրքին ճէջ կը գտնուէին, հետևաբար ուղեցին պատեհութիւնը շահագործել: Որոշեցին երկու եղբարք բաժնուիլ իրարմէ և իրենցմէ մէկուն համար ևս շինել տալ խոնախ ճք:

Արդէն շինուած պատրաստը մնաց պէյի և Բուշտիին համար ուրիշ խոնախի մը շինութեանը ձեռնարկուեցաւ:

Բայց այս երկու հրէշներուն մայրը, որ գիւղին ճէջ շաճի խոնամ անունով կը ճանչցուէր, տեսնելով իր զաւկըներուն անարդարութիւնները խեղճ գիւղացիներուն հանդէպ, զանոնք ձրի և նոյն իսկ առանց հացի աշխատցնել տալով, խղճահարեցաւ և մտածեց որ անփոխարէն աշխատութիւնով շինուած այդ փառաւոր տուններուն ճէջ իր զաւակները հանդիստ չպիտի բնակէին, որոշեց հակառակիլ Բուշտիի շինելիք խոնախի ձրի աշխատութիւններուն:

Բուշտի ձորը արգելքին վրայ կը կանչէ Սարգիս աղան և կը խորհրդակցի անոր հետ՝ իոնախը դրամով կսռուցանելու համար:

Սարգիս աղա շատ աշխատեցաւ համոզելու պէյը, որ պէտք չկայ դրամ ֆախսելու, սակայն պէյը անդրդուելի յայս սլաքեց.

— Կուզեմ որ զոնէ խոնախին հիմը ձգելը բոլորովին ձրի չի կատարուի: Քեզ կը մնայ ծախսը որոշել:

Սարգիս աղան խորհելով թէ կրնար գիւղացիները ձրի բռնեցնել, 2000 ոսկի ուզեց: պէյը ըսաւ թէ այդչափ չեմ կրնար տալ, քեզի կուտամ 200 ոսկի արժողութեամբ ցորեն, գարի, կըլկըլ: Սարգիս աղան կ'առարկէ ըսելով.

— Բայց, պէյս, 200 ոսկիով չի շինուիր, լաւ է որ 200 ոսկի ալ գիւղացիներէն առնենք: Դուք կարող էք այդչափ բան ալ գաղտնի պահել ձեր ձօրմէն:

Վերջապէս պէյը կը համաձայնի գիւղացիները 200 ոսկի տան:

Առտու ճը յանկարծ պէյին ծառաներէն մէկը գալով Ձէթ, վերոյիշեալ որոշումը կը ներկայացնէր աղքատ գլխացւոր: Գիւղացին ի՞նչ կարող էր ընել. եթէ այդ դժոխալին հրաձանը չի կատարէր, հարուածի տակ կը մեռնէր, քանի որ հայուն ֆէտայի անունը առած էին. գիւղացին ուզէր չուզէր պլտի ընդունէր և պլտի 200 ոսկի տար:

Սովորութիւն եղաւ այլևս խեղճ գիւղացիին ձրի գործելը: պէյը ուտելիքի համար գարին յանձնած էր Սարգիս աղային, բայց անիկա ի՞նչ կուտար գործաւորին, եթէ մարդ ճը յիտուն ղըշ. ունենար, նա հազիւ տասը զուրուշի ցորեն կուտար, ան ալ կէս մասէն աւելին յարդ կը խառնէր: Այս դրութիւնը շարունակուեցաւ ամբողջ վեց ամիս:

Սարգիս աղայի վերոյիշեալ եղեւնագործութեան այլևս չի ղրիմանալով, երիտասարդներ երևան եկան ու սկսան անիկա յանղիմանել և նոյն իսկ կը սպառնացան ալ: Թրքասէր աղան տեսաւ որ գիւղացին դարձեալ ոտքի պլտի ելլէ, անմիջապէս գնաց պէյին ու այս գիւղին նոր շարժումը տեղեկացուց և պահանջեց որ եթէ քիւրտ մարապաներ չի բերէ գիւղը, ու ալ ղ կեավուրին գլխուն շարունակ չի գարնէ, անո՞ք դսւ ձէսլ պլտի գլուխ վերցնեն ու պէյերը նորէն նեղութեան մէջ պլտի իյնան: Անոնք բրբ կը լսէին իրենց աղայի թելադրութիւնը, կը զգային թէ իրաւ ալ այսպէս էր, ուստի անոնք որոշեցին որ ղէթ 15 տուն քիւրտ մարապայ բերեն:

Արդէն պէյին նպատակն էր միջոց ձը գործազրել որ հողատէր Քուշնային հողը ձգէ և անցի երթայ որ հողը իրեն ճնայ, բայց և այնպէս նա Սարգիս աղային և Տարձան օղլին ըսած խորհուրդները երբէք չէր մտածած, ու կը դառնայ այդ երկու հրէշին կ'ըսէ.

— Լաւ որ յիշողութեանս բերիք ատիկա, ինձի համար լե՛ծ բարիք ձը ըրած ելաք. լաւ, ուրե՛մն, գացէք, ես մինչև որ տա՛ծիկ ճարապաներ գտնամ, այն ատեն ծառաներս կը զրկե՛ծ. միայն տուն ցոյց տուէք որ գան նստին:

Անոնք կը սկսին տուն պատրաստել որպէսզի ծառաները գալուն պէս՝ ատըր ցոյց տան ու ճարապանները բնակեցնեն: Ու ահա այս երկու հայու արիւն ծծող հրէշները կ'որոշեն հետեւեալ տունները. — Քուլլոյեան, Մունոյեան, Պարոնեան, Գոլոյեան, Պիպիկեան, Սօֆեան, Թոսթոսեան, Շատոյեան, Պալեան, վերջապէս ասանկ կարգ ձը տուններ կը պատրաստեն ու այդ վայրկեանին կը սպասեն:

Հազիւ թէ շաբաթ ձը անցեր էր. պէյը ճարապաներ գտած էր ու ծառաներն ալ զրկեր էր զիւր՝ հրաճանը կատարելու համար: Սակայն, ո՞ր ճարը իր սեփական տունէն դուրս պիտի ուզէր ելլել. Բայց Տերսիմցի արիւնարբու քիւրտերն իրենց խորազանին ուժովն կը հանէին՝ ու հանեցին ալ, բայց Պալեան Հայրապետը գնաց պէյին աղաչելու որ զինքը տունէն չի հանեն, պէյը կը պատասխանէ թէ ատիկա ի՞նչ գործս չէ. գնա Տերձան օղլին և տղան տես:

Հայրապետը կուգայ ու երկու հրէշին կ'աղաչէ որ իր տունը ցոյց չի տան, բայց անոր կ'ըսեն թէ ճենք ի՛նչ ընենք, պէյը հրաճան ըրած է որ պիտի ելլես, Հայրապետը կ'ըսէ.

— Ես անիկա տեսայ, ըսաւ թէ Տերձան օղլին ու տղան գիտեն:

Այս երկու հրէշները ճէկ խօսքով կ'ըսեն թէ՛ ատանկ ըսելով քեզ վրայէն տէֆ ըրած է:

Հայրապետը կը տեսնէ որ ասոնք ազօջանք չեն ընդունիր, կ'որոշէ որ՝ կը ձեռնիմ ու վերջը այս տունէն դուրս կ'ելլեմ: Մարապան եկած դուռը կայնած էր, ու Հայրապետը տունէն չէր ուզէր դուրս գալ:

Տէրսիմցիները որ երկու հայու հրամանին կը սպասէին, որպէսզի ճարապաններն տանին, ահա այս վատերը կ'ըսեն թէ ձեռք իրեն կամաց ճը ըսինք ելիր, նա չեւաւ, կ'ելլելի թէ ֆէտայիներ ուժ տուած են անոր, ձտէք ներս, իրերը դուրս թափեցէք ու ճարապան ներս տարէք, իսկ եթէ չի թողնեն, զարկէք, ոտքն ու գլուխն ալ կոտրեցէք, ո՛ւր կ'ուզէ թող հոն երթայ, արդէն անոնք ատոր կը սպասէին ու ծտան ներս և ըսին.

— Հայրապետ, դուրս ելիր:

— Պէտք է ձեռնիմ ու վերջը տունէն դուրս ելլեմ, պատասխանեց անիկա:

— Ըսել կ'ուզես թէ չե՞ս ելլեր:

— Այո՛, որովհետև այս տունը շինած եմ ինծի համար. ու իր խօսքը չի վերջացուցած խաբազանը կը բաշին ու կը սկսին զարնել Հայրապետին:

Մարդ ճը ի՛նչ կրնար ընել չորս հատ Տէրսիմցի զազանի: Վերջապէս այնչափ կը հեծեն որ մեռնելու աստիճանին կը հասնի, և նորէն չ'ելլէր առնէն ու կը պատասխանէ.

— Ի՞նչ դիակս պէտք է դուրս ելլէ:

Ինչ կը խօսին ըսելով և դիակի պէս ընելով զայն, կը քաշեն դուրս ու ճարապան ներս կը տանին:

Իեղձ տղան հազիւ չորս մարդով Մուրազեան Օհաննէսին տունը կը տանին: Քսան օր ապրելէ վերջ՝ իր մահը կնքեց, ետին թողնելով կին ճը և երկու տարեկան երեխայ ճը:

Գիւղացին հասկցաւ որ Հայրապետին համար գնդակ ճըն ալ շատ կը տեսնէին զայն մեռցնելու համար, որ փայտի հարուածով կը մեռցնեն: Նոյնն ալ Սաքրաթ սափրիչ Կարապետին ըրած էին: Եւ որովհետև Բալուի բոլոր զիւղերու մէջ կային

Տէկ Տէկ ճարդ Սարգիս աղայի նճան, ուստի գիւղացին ուզէր չուզէր հրամանը պիտի չի ճերժէր:

Իպրաւհիմ և Բուշտի պէյերը, այս տեսակէտով, գրեթէ գիւղին պատկանած ամբողջ հողերը գրաւեցին. այլևս պակաս բան ճը չի մնաց անոնց համար, միայն մէկ բան պէտք էր, ահա թէ ի՛նչ. — Հաճիտիէի գունդեր կազմելը, որովհետև Հաճիտիէ ալայը Իպրաւհիմ փաշան իրենց կը սպառնար. ահա հող էր որ իրենց իւրաքանչիւր եղբօր առնուազն երեք հազար սուվարիի պէտք կար, ու անոնց տեղ պատրաստելու էին:

Սարգիս աղային յարձար առիթ կը ներկայանար որ Զիթացիին գլխուն զարնէր շարունակ: Ան կը խորհէր թէ այս գիւղացին օր ճը իր գլուխը պիտի ջախջախէր, թէև ինք ունէր իրեն համախոհ Տէրճանեանները և գիւղին նորահաստատ տաճիկները:

Բայց պէյը ի՛նչ պիտի տար այդչափ գործ շինելուն. ոչինչ, բացի Սարգիս աղայի Տէկ իսաթ հագուստէն, ա՛ն ալ ուղտի բուրդէ շինուած:

Ու սկսան Հաճիտիէ ալայիի գունդերուն տեղերը շինել: Խեղճ գիւղացիները օրական 40—50 ճարդով կ'երթային ձրի կը գործէին իրենց հացով: Այս հրէշը գոնէ աշխատողին կերակուրը տար, ա՛ն ալ չէր տար: Մայրեր իրենց 2—3 ամսուայ զաւակները կը տանէին ու իրենց զաւակներուն օրրանները կը կապէին պէյին պալատին աշխատած տեղը՝ տաք արևուն տակ, և պէյի Տէկ ծառան ալ կը հսկեր, որպէսզի ճանուկներէն Տէկը լացած ատեն ճայրը չերթայ անոր քով ճինչև կէս օր և կէս օրէն վերջը ճինչև իրիկուն . . . :

Աճբողջ 14 տարի իւրաքանչիւր տուն ճարդ ճը տրամադրելի կ'ընէր պէյին՝ ձրիապէս աշխատելու համար:

Մեր ընթերցողը վերոյիշեալ այդ աշխատութիւնը տեսնելու համար կ'արժէ որ երթայ Բալուի Սաքրաթ գիւղը: Ան պիտի կրնայ տեսնել աշխատութեան արդիւնքը, թէ Զիթացին որչափ

աշխատած է այդ ճարդակեր երկու եղբօր կամ թէ որչափ փայտ տուած է այդ շէնքը շինելու համար:

Իւրաքանչիւր Բալուցի լաւ ծանօթ էր Զիթացիին որչափ ծառաստան ունենալուն, ծասնաւորապէս Գոլոյեան, Մահտեսեան և այսպէս իւրաքանչիւր տուն իր համեմատութեամբ ծառաստանն ունէր. այժմ դարձած է աւերակ և ոչ մէկ ծառ ունի գործի գալիք: Պէյերը ի՛նչ էին տուած այդչափ փայտի. ոչինչ: Սարգիս աղան որ պէյերուն այսչափ գործը շինեց, ուզեց որ պո՛ւ՛ է իր տունն ալ շինէ, բայց այլևս գիւղը փայտ չէր մնացած, նոյն իսկ ամբողջ Բալուի մէջ, բայց Սարգիս աղայի տունը շինելու համար կ'ըսէ.

— Գնա՛, ուր որ գտար՝ տար ու տունդ շինէ:

— Փէք էյի, էֆէնտիմ ըսելով, զիւղ կուգայ ու հրածան կ'ընէ իր երկու եղբայրներուն: Անոնք ալ աղայէն աւելի արիւն-աուշտ ըլլալով, կացիներ կ'առնեն ու կը ձօտանան Աւետիս Մուրազեանի տան, նոյնպէս Զաքարեաններուն ու Խարբութեաններուն:

Այդ վերոյիշեալ երեք տուները անդարիային չի դիմանալով՝ կը ձգեն իրենց տուները ու կը գաղթեն Խարբերդ:

Սարգիս աղայի ըրած վատութիւնը Տարման օլլիէն ալ անցաւ: Արդեօք ի՛նչ տարբերութիւն կար այս երկու հրէշներուն մէջ. ոչինչ: Տարբերութիւնն ճիշտն այն էր որ Տարման օլլին 14 հայու արիւն ծծած էր, իսկ Սարգիս աղան մէկ հայու, որուն անունը Պալեան էր:

Ահա այս եղած էր խեղճ Զիթացիին վիճակը մինչև Թուրքիոյ սահմանադրութիւնը, այսինքն մինչև 1908, Յուլիս 11 թուականը, երբ ձայներ կը հասնէին մեր ազանջին, Եղբայրութիւն, Հաւասարութիւն կը հնչէր ամբողջ Թուրքիան: Սակայն մինչև այդ թուականը Տարման օլլին մասամբ իր արդար պատիժը գտեր էր, այսինքն արբեցած ժամանակ զիշէր ատեն տանիքէն վար կ'իջնայ ու անշունչ կը մնայ ինկած տեղը: Սակայն

դիպուած ծին կողմէ եկեր էր այդ և ոչ թէ Զիթացին իր վրէժը առած էր:

Մինչ Յարգիս աղան կ'ապրի ու կ'ուզէ որ սահմանադրական երկրի ճը ճէջ նորէն ծիջոցներ գտնէ ու դարձեալ Աղա ճը ըլլայ զիւզին զլսուն, բայց ո՞վ ըսաւ թէ Զիթացին իր անցեալը պիտի մոռնայ: Զիթացին պէտք էր որ նախ իր վրէժը լուծէր Տէրման օղլիէն և ապա Սարգիս աղայէն . . . :

Անցեր էին տարիներ և Զիթացին համար նոյն իսկ դարեր: Թուրքիոյ սահմանադրութիւնը չի հոչակուելէ մի ամիս առաջ էր որ Մահտեսեան Միքայէլն, այսինքն Պօղոսին հօրեղբայրը, Մուրաչեան փողոցին փողին կը փորէ: Այդ այն փողոցն էր ուր Պօղոսը սպաննուած էր:

Փողին փորած պահուեն կը գտնէ Պօղոսի ձեկ թևը, որովհետև ճարմինին ձեկ ճասը՝ այսինքն զլուխը՝ Իպրահիմ պէյլի տարուած էր, իսկ ճնացած ճասն ալ շուները կերած էին. բայց և այնպէս, Պօղոսին թևը կը ճնար փողինն տակ մնայ ամբողջ 14 տարի: Կարծես թէ բնութեան կողմէ պահուած ըլլար այս թևը:

Ո՛հ, որչափ տխուր էր այդ տեսարանը. վրայէն 14 տարի անցեր էր. անոր թևը անշունչ էր, բայց և այնպէս շունչ կ'առնէր ու կը գոչէր. «Վրէժ, վրէժ ու վրէժ . . . :

Միքայէլն երբ այդ սիրելի թևը կը գտնէ, լուր կուտայ իր եղբորորդիին՝ Արճենակ Մահտեսեանին որ կը գտնուէր Միացեալ Նահանգները: Արճենակը որ իր եղբոր սպաննութեան ճանրածասնօրէն տեղեկութիւն ունէր ու ակնատես եղեր էր ամբողջ դաւադրութեան, որ տեսած էր ճարման օղլիի ձեկ գաւաթ զինին զոր տըւած էր իբրև վերջին բաժակ, որ տեսեր էր Ասատուրը, պէյլի ճառանները առաջնորդած էր ճինչև պետեվի Պօղոսը ձեռք ձգելուն, վերջապէս նա տեսած էր որ Պօղոսի ճահուան պատճառը ճարման օղլին էր:

Ահա այդ օրն էր որ ճայն ճը կը հնչէր Արճենակի ակն-

ջին՝ Արևելքէն ճինչև Արևմուտք՝ «վրէ՛ժ, վրէ՛ժ ու վրէ՛ժ»:

Արձեանակը երբ կը կարդայ այդ սև քաշուած նաճակը, կը խորհի ու կը տանջուի. բայց ի՛նչ կարող էր ընել, քանի որ Իպրահիմ և Բուշտի պէյերը նոյն եղեռնագործութիւննին կը շարունակէին և հայուն անունը ֆէտայի դրած ու գահընկեց Սուլթանին կառավարութիւնը դարձած էին: Ուրեմն ինչ կարող էր ընել, բայց վրէժի ձայնը անընդհատ կը հնչէր անոր ականջին:

Արձեանակ իր սիրելի եղբօր կոչին արձագանգ կուտար, ու կ'ըսէր.

— Այո՛, պիտի լուծեմ քու վրէժդ:

Արձեանակը կը տեսներ թէ Թուրքիոյ սահմանադրութիւնն այնչափ վստահելի չէ, իր հօրեղբօրը կը գրէ թէ պատրաստ կենայ որ ջրաղացքին առուն զոցէ: Բայց անոր հօրեղբայրը, որ ա՛լ աւելի յուզուած էր, չի սպասեց, նկատի չառաւ թէ սահմանադրութիւնը հաստատ է կամ ոչ, Պօղոսին թևը վրէ՛ժ ու վրէ՛ժ կը հնչէր անհամբեր:

Հօրեղբօրը սիրտը արիւնով լեցուած՝ կը վազէ դէպի այն վայրը ուր Պօղոսին արիւնը կը հոսէր ու կ'երթար Տարձան օղլիի ջրաղացքի քարը կը դարձնէր. և այլևս չի կրնալով համբերել, առուն կը զոցէ:

Անոր կը հետևին Մասոյեանները, Տերտէրեանները և վերջապէս որուն որ բաժին կայ: Տարձան օղլիի տղաքը երբ կը տեսնեն այս գիւղական շարժումը, անոնք անձիջապէս կ'երթան իրենց հօրը՝ պէյին քով, խնդիրը ծանրամասնօրէն կը բացատրեն: Վաշխառու պէյերը որ նոյն իսկ սահմանադրութեան օրով Բալուի գլխուն պատիժ եղած էին, կանոնաւոր պատերազմ կը ծրդէին Շարիֆ պէյի տղուն՝ Թէֆվիգ պէյի հետ, Կուլիշկուր ըսուած գիւղին վրայ:

Կուրը կը սկսի ու երկու կողմանէ ալ սպաննուածներ, վերաւորներ կ'ըլլան: Բալուի կառավարութիւնը, որպէս կառավա-

բուժիւն, զօրք կը դրկէ կռիւի վայրը, հսկելու և կամ չի թողնելու որ կռուին. բայց աւելի տաք կերպարանք կ'առնէ ու գացող զօրքերն ալ իրենց երկու զոհը կուտան:

Կռիւը երկու կամ երեք շաբաթ տևելէն վերջ, կը դադրի և պէչեքը Պախր Մատէն կը տարուին և անկից ալ Ուրֆա, ուր դեռ կը ճնան: Պէչեքը հայերու ըրածնին, իրարու ալ կ'ընէին, բայց և այնպէս Պախր Մատէն եղած ժամանակն էր որ ջրաղացքի առուն կը գոցուի և Տէրճան օղի Մանուկը և Մելքոնը կ'երթան պէչին:

Պէչը՝ որ իր կացութիւնը չէր գիտէր, կը պատասխանէ թէ գացէք և լուցէք, ճինչև որ նայինք թէ ճեր գործը ի՞նչ պիտի կրնանք ընել:

Տարճան օղիները կը դառնան զիւղ ու չեն կրնար համբերել իրենց ու պէչին գործը կարգադրելու համար. անոնք կ'երթան վերոյիշեալ հինգ տան վրայ կը բողոքեն և խնդիրը կը տեղեկացնեն Կարս պետ Տէրճանեանի, որը կը ճնար Ամերիկա:

Կարսպետ ու Մարկոս Տէրճանեանի երը այդ լուրը իմանալով, կը պատրաստուին ամեն ջանք չխնայելու Պետրոս Տարճանեանի արիւնով դառցած ջրաղացքը՝ որ գոցուած էր՝ նորէն բանալու:

Ահա այս պատրաստութիւնը տեսնելէ յետոյ, Կ. Տէրճանեան մի նամակ կը գրէ Արճենակ Մահաթեանի հետևեալ բովանդակութեամբ.

Հոկտեմբեր 2, 1908.

Պարոն Արճենակ Մահաթեան,

Ճիշտ այսօր երկրէն նամակ ձը առի որ եղբայրս՝ Մանուկը կը գրէ, թէ Չոպանեան Գարրիէլը և պ. Մէյնազարեան պէչերու վկայութեան գացած էին Պախր Մատէն. անոնք իրենց վկայութիւնը տալէն վերջը, պէչը անոնց վարձատրելու համար ըսած է թէ ինչ որ կ'ուզէք ուղեցէք որ տամ: Որպէս թէ այս երկու վկաներն ալ ճեր ջրաղացքին բաժինը ուզած են, պէչն ալ տը-

ւաճ է ու ինծի գրած թէ՛ Մանո՛ւկ, իմ բաժին ջրաղացքս յանձնէ Գաբրիէլին ու Պետրոսին:

Երբ եղբայրս այդ պէյլին նաճակը կը կարգայ, կը պսսսսսս. խանէ երկու վկային թէ՛ եթէ պէյը իր բաժինը կը ծախէ՛ ես կ'առնեմ, եթէ ոչ պէյը բաժին չունի: Այդ պահուն հօրեղբայրդ կը տեսնէ որ եղբայրս պէյլին կը ձերժէ, կ'երթայ առուն կը լեցնէ:

Նոյն նաճակն ալ Մարկոսը կը ստանայ ու ինծի կը գրէ թէ պատրաստ կեցիր որ հեռագրով զրամ ղրկենք, բայց ես նախ քու կարծիքդ կ'ուզեմ առնել թէ, դուն ի՞նչ պիտի ըսես. ուստի այս նաճակս առածիդ պէս քու կարծիքդ յայտնէ: Այսչափ:

Սիրալիր բարևներով՝

Կարապետ Տէրճանեան (Նիւ Եօրք):

Մեր ընթերցողին հաճար ձեջ պիտի բերեմ Մահաէւէւնի պատասխանը որ հետևեալն է.

Հոկտեմբեր 22, 1908.

Պ. Կարապետ Տարճանեան,

Ստացայ զրկած նաճակդ, ամբողջ պարունակութեան վերահաս եղայ: Նսխ կուգամ ըսելու թէ եղբօրդ գրած նաճակը սուտ է, որովհետև Գաբրիէլը և Պետրոսը պէյլին վկայութեան երթալէ առաջ հօրեղբայրս առուն գոցած էր, խսկ դուն կը գրես թէ Մարկոսը գրեք է թէ՛ պատրաստ կեցիր որ դամ հեռագրով զրամ ղրկենք որ դատ տեսնեն, և երկրորդ, իմ կարծիքը եթէ առնէլ կ'ուզես, իմ վերջին խօսքն է՝ եթէ յանդգնիք հեռագրով զրամ ղրկել, իմս հոն պատրաստ է. նոյն իսկ կեանքս նուիրս ծ Լճ այդ նպատակին հար, լաւ գիտցած ըլլաք:

Ի՞նչ հարկ կայ այլևս իմ կարծիքս առնելու, քանի որ ասնն պատրաստութիւն տեսած էք որ դարձեալ գիւղը հրդեհ ու ճոխիր պիտի ընէք: Ահա այս է իմ կարծիքս: Այսչափ:

Արճենակ Մահաէսեան, Փրովիտէնս:

4. Տէրճանեանը երբ ա,ս նաճակը կը ստանայ, կը խորհի թէ իսկապէս այս ճարդիկը իրենց վրէժը պիտի լուծեն, չէր կրնար սակայն ճիշոց ճը գտնել, բացի ինքզինքը Գաշնակցական ճը հռչակելէ:

Թուրքիոյ սահմանադրութենէն առաջ Տարմանեաններն ամբողջ գերդաստանով ճահճէտական էին, իսկ հիճա Ն. Յ. Գաշնակցութեան ճէջն են:

Տարման օղլի Կարապետը 1902ին Ամերիկա եղած ատեն հայ կեանքի ճէջ չէր ճտներ ու չէր ուզեր հայոց երեսը տեսնել, ճասնաւորապէս իր հաճագիւղացիներուն, որովհետեւ ան ենիչէրի, արիւնուշտ Ա. Տէրճանեանի թուճ էր. ան աւելի լաւ ուսուճնասիրած է իր ճեճ հօր և իր հօրը սկզբունքները, քան թէ հայ կեանքն ու եղբայրական վեհ գաղափարը: Ինչպէս քսինք, ան ալ հաճաճիտ էր իր եղբայրներուն՝ Ասատուրին և Մանուկին. անիկա ոչ կ'ընդունէր հայու կեանքը և ոչ գաղափարը:

Հարցնենք 4. Տարմանեանին և յայտարարենք ի լուր աշխարհի թէ՛ ինչո՞ւ յեղափոխական կ'ըլլաս: Սյո՛, անիկա կ'ըլլայ յեղ. և կը ճտնէ պ Գաշնակցականներու և Ռ. Զարդարեաններու շարքին ճէջ, այն բանին հաճար որ կ'ուզէ իր հօրը և ամբողջ գերդաստանին պակասը լրացնել:

4. Տարմանեան երբ կը կարդայ Ա. Մահտեսեանին նաճակը, կը խորհի թէ անիկա Հնչակեան ճը ըլլալուն հաճար, իր կուսակիցները ուճ կուտան անոր, որ ինքն ալ ինճ դէճ ճաքառի, ուստի ինքն ալ կ'որոշէ ճտնել Ն. Յ. Գ. շարքերուն ճէջ և օգտուի անկէ:

Հասարակութիւնն արդէն լաւ ճանօթ է Ն. Յ. Գ. 15 տարիներէ ի վեր ունեցած այն սկզբունքին որով ան կ'աշխատի հալածել Հնչակեանութիւնը, Սյո կուսակցութիւնն իր ճէջ կ'ստիճէ ամեն անոնք որոնք հայու արիւն ճճող և անոր իրաւունքները բռնագատողներն են: Մեր իօսքը Ն. Յ. Գաշն. իսկս պէս սկզբունքը չէ, այլ անոր գորճելակերպը:

Կարապետը երբ ընդունուեցաւ ձ, Յ. Դ. շարքերուն ձէջ, քանի ճը գիւղացիներ կային արդէն, Սարգիս աղայի երկու եղբօրորդիներն ալ, երբ տեսան որ Տարձան օղիին կ'ընդունուի այդ կուսակցութեան ձէջ, իրենք ալ նետուեցան անոր գիրկը, ուր եզան ձէկ հոգի ու ու ձէկ ճարմին:

Կարապետը երբ տեսաւ որ իր անցեալ բարեկամներն ալ իրեն ձեռք տուին. ան կուզայ Փրավիտէնս ու իր համախոհներով կը դիձէ տեւոյն Գաշնակցութեան Կօճիտէին, հասկցնելով թէ ձնչակեանները իրենց ընկերոջ առուն գոյս են: Կօճիտէն կը պատասխանէ.

— Մենք ի՞նչ կրնանք ընել Աճերիկայէն թուրքիս:

Անոնք կը պահանջեն Փրավիտէնսի Կօճիտէէն որպէսզի տեղուոյս Կեղրոնական Կօճիտէին դիձէ որ ան ալ լուր տայ Պօլսոյ Կեղրոնական Կօճիտէին՝ խնդրմը ձեռք առնելու, նոյն առտեն վկայական ճըն ալ կը պահանջեն իրենց ընկերոջ համար՝ որ պիտի ձեկնէր:

Ինչպէս ըսինք, Գաշնակցութիւնը երբ իձացաւ որ ձնչակեան ճըն է իրենց ընկերոջ դէձ ձաքառողը, անձիջպպէս խնդիրը ձեռք կ'առնէ ու ամեն ինչ կը կարգադրէ. վկայական ճըն ալ բերել կուտան տեղուոյն Կեղրոնական Կօճիտէէն՝ իրենց ընկերոջ՝ Կարապետի համար:

Տէրձանեանը երբ կը տեսնէ որ գիւղիս հարազատ, ձաքուր և հայրենասէր գիւղացիներն ալ կը ձիանան իրեն, ձանաւանդ Սարգիս աղայի եղբօրորդիները, այլևս անոր համար Մահսէսեաններու արգար իրաւունքը ոտքի տակ առնելը ոչինչ էր, ուստի ան կ'որոշէ որ ինքն ալ երթայ երկիր, և գնաց Պօլիս:

Այստեղ քիչ ճը կանգ առնենք:

Ես կը հաւատամ թէ հայ յեղափոխական շարձուձը երևան եկաւ ոչ թէ ուրիշ բանի համար, այլ ձիայն և ձիայն հայուն բռնաբարուաձ իրաւունքը պաշտպանելու համար, և ոչ թէ ինքը բռնադատողն ըլլալու: Ուստի խօսքս Բայու ձէթ գիւղի Գաշ-

նակցականներուն ուղղելով կ'ըսեմ.

— Դաշնակցականնե՛ր, դուք ինչո՞ւ յեղափոխական եղած էք. ես կը հաւատամ որ դուք յեղափոխական եղած էք որ բըւ- նաբարուած իրաւունքին դէմ բողոքէք, ուրեմն ո՞ր ձէկ Զիթացին, ո՞ր ձէկ Բալուցին չգիտէ որ Տարման օղին բռնաբարած է հա- յուն իրաւունքը և ճասնաւորապէս Մահտէսեաններու իրաւուն- քը, նաև վերոյշեալ հինգ տուններունը. դուք որպէս յեղափո- խական, ինչո՞ւ կը քաջալերէք դաւաճան ճը: Եթէ Դաշնակցու- թեան ծրագիրը գաւաճաններ ու ճատնիչներ քաջալերել է, ատիկա չեմ գիտեր և չեմ հաւատար որ ատանկ ըլլայ:

Միթէ այս եղեռնագործութիւնը սո՞ւտ է, կամ ձիթէ դուք նոյն իսկ ահանատես եղած չէք, որ այսօր Տարման օղիի աջ բաշուկը կ'ըլլաք, եթէ անոնք դաւաճաններ չե՞ն, ինչո՞ւ ուրեմն Կարապետը Աճերիկա հասած պահուն չէլք ոչ ոք անոր որ Աճերիկա գար. անիկա կը մնար ճաճբաները աճբողջ տարի ճը: Չէ՞ որ ձեր դարաւոր թշնամիին գործիք ճը դարձած էր, չէ՞ որ ձեր տունները կողոպտած էր, չէ՞ որ անիկա էր ձեր գիւ- ղը ճոխիւր դարձնողը, չէ՞ որ անիկա էր ձեր սեփականութիւնը գրաւողը և աճբողջ երկու տարի շահագործողը, և վերջապէս ի՞նչ պակաս թողուց:

Կը խորհի՞ք թէ անցեալի գայլէն գառնուկ ճը կրնայ ըլլալ: Գայլը աճբողջ գիւղացին խածե էր, ու դեռ վերքերը չեն ոչնչա- ցած ու կը մնան յաւիտեան: Ի՞նչ բան ձեզ կը թելադրէ այդ հրէշին անցեալը ճողնալ: Ըրդեօք Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնն այդպէս ուսած է ձեզ որ հայուն դաւաճան և արիւնը ճճողը առնէք ձեր հովանաւորութեան տակ:

Դաշնակցութիւնը որ դաւաճան Դաւօն սպաննեց, ձիթէ Տար- ման օղիները Դաւօներէն պակաս դաւաճաններ են: Ես չեմ հա- ւատար որ հայուն համար արիւն թափող ճը կմնայ իր ճեջ դաւաճաններ պարունակել: Ես գիտեմ որ դուք էիք Տարման օղիի դաւաճան կողողը, դու էիք որ անոր հայ անունը չէիք

ուզեր տալ, դուք չէի՞ք որ անոր գացած ճամբայէն չէիք ելքար, վերջապէս դուք չէի՞ք գայն ծահածետական կոչողը. ահա այս տեսնելովս ու ականատես ըլլալովս հանդերձ, Լս ձեզ չեմ կըրնար ընդունիլ որպէս բռնաբարուած իրաւունքի դէմ բողոքիչներ, այլ իրաւունք բռնաբարողներ էք եղած, քանի որ ձեր մէջ ընդունած էք այդպիսի ծի հրէշալին ա՛նձ, որոք ալ կ'ըլլաք անոր նման և ոչ թէ յեղափոխական:

Կը հարցնեմ ձեզի Ձիթացի դաշնակցականներ, Տարման օղիի արիւնոտ ջաղացքը իսկապէս արիւնոտ չէ՞: Կը հարցնեմ ձեզի թէ Մահտեսեան Պօղոսը Իպրահիմ պէյի հետ ուէ առընչութիւն ունէ՞ր. կը հարցնեմ ձեզի թէ Ձիթացի 14 երիտասարդները այդ ջրաղացքին զոհ չի գացի՞ն, կամ թէ ձեր կարասիները այժմ Տարման օղիի տունը չե՞ն: Ուրեմն ան դաւաճան Դաւօ մը չէ՞ որ այսօր Ամերիկայէն մինչև Թուրքիա և Թուրքիայէն մինչև Ամերիկա ձայն կը հանէք ի նպաստ անոր:

Աժօ՛թ, աժօ՛թ ձեզի, որ իբրև յեղափոխական երևան կուգաք և դաւաճաններ կ'ընդունիք ձեր մէջ ...: Բայց Մահտեսեանները պիտի չի յուսահատին, ո՛չ միայն դուք, այլ նոյն իսկ եթէ ամբողջ Դաշնակցութիւնը զինուի անոնց դէմ:

Մեր ընթերցողները թող դատեն ու հասկնան թէ Ձեթ գիւղի դաշնակցականները ի՛նչ տեսակ անհատներէ կը բաղկանան երբ անոնց ղեկավարը Տարման օղին է:

Ուրեմն թողով ասիկա անցնինք ձեր նպատակին:

Կարապետը երբ կը հասնի Պօլիս, Ամերիկայէն սարած վրկայականը կը ներկայացնէ Տաճկաստանի Կեդր. Կոմիտէին, և խնդիրը կը բացատրէ անոնց, այսինքն վաստնուն Ռ. Ջորջսրեանի և իր քրոջին:

Չնաշխարհիկ «կոունկը» հագիւ Ամերիկա ինկաւ, Կարապետ Ամերիկայի տալէրներով կը յաջողի անկէ ալ պաշտօնագիր մը փրցնել, և անով կը ներկայանայ Բալուի Դաշնակցութեան Կօմիտէին. անոր քաղաք հասնելու միջոցին արդէն սեղի կ'ու-

նենար դատավարութիւնը՝ Միքայէլ Մահաւետեանի և Տարժան օլլիի ծիջև: Դատը կը շահի Մահաւետեանը:

Կարապետ Բալու Հասնելուն՝ խնդրին կը ծիջածաէ և Դաշնակցական Կոմիտէի ուղղակի նախաձեռնութիւնով սուտ վկաներ կը ճարուին վկայելու թէ՛ ջաղացքը 18 տարիներ առաջ շինուած է, այս կերպով ի նպաստ իրենց ընկերոջ դատը վերջացնելու համար:

Սուտ վկաներն էին, ծանօթ Սարգիս աղան, Մկրտիչ Շատոյեան, Տիգրան Բուլլոյեան՝ որուն կեանքը ծանօթ է Աւերիկաբնակ ազգայիններու, Դուսեկցի Քիւչիւկ Ալին, նոյն գիւղէն Ինճա Թայար, որ Սահմանադրութենէն առաջ Սաքքութի ձէջ Իպրահիմ պէյի վարնոց ծառածերէն էր՝ և գիւղին պատուհասը, և Ածիրխանցի Օսմանը: Այս վկաները կը գերազանցէին զիրար իրենց խաւարածած հոգիներով և այլասերուած ծաքերով:

Սուտ վկայութիւնները կը լսուին դատարանի առջև: Դատաւորները նկատելով որ ջաղացքի շինութիւնը 18 տարի կ'ընէ և շինուած պահուն ալ պարտէզներու իրաւունքը արուած է, հետևաբար «ճիւրիբը գէժանի» օրէնքով իրաւունքը Տարժանեաններուն ըլլալը կը վճռեն:

Դատաւորներու խիղճը կը լռէ արդարութիւնը բարձրաձայն յայտարարելու, շլանալով անշուշտ ոսկիներու պատրիշ ու գլաւիչ տեսքէն:

Իլամը ի նպաստ Տարժան օլլիի կը հանուի, հակառակ որ նախորդ երկու դատավարութիւններու ընթացքին համեզում յառաջ եկած էր դատաւորներու մտքին մէջ:

Միքայէլը դատավարութեան մանրամասնութիւնները ու ելլը կը տեղեկագրէ Արմենակ Մահաւետեանի:

Արմենակ, որ ծանօթ էր Բալուի կառավարութեան ու մասնաւոր պէս Զիթացի զաշնակցականներու բռնած ձեթոտին, գիտէր որ ինքն կամ ամուճան չպիտի կրնային Բալու դատ վալել, արդէն գործին սկզբնաւորութենէն ճինչև վերջը ան կը մտածէր

որ արդարութիւնը պիտի ունակուի ըլլայ և սնարար ուժը պիտի յաղթանակէ:

Հետևաբար Արժեքակը կը ջանար դատը փոխարէլ Պօլիս, ուր կ'ենթադրէր աւելի ուղիղ ու արդարակորու վանչառութիւն գտնել, հակառակ Միքայէլի ծիածիտի ընդդիմութիւններուն, որ հիմնուած այն դիտակէտին վրայ, որ այնպիսի արդարութիւն ճը արևի պէս պայծառ ու ակնյայտնի՝ կարելի չէ անիրաւութիւնով նսեմացնել:

Միքայէլ տակաւին անտեղեակ էր շրջապատի անցուդարձերուն և ձթին հոգեբանութեանը՝ ճարդկանց, որոնց ճէջ մասնաւորապէս Կ. Տարձանեանը յայտնի ու համարձակ կը գործէր իր քանդուծի և թւերուծի դժոխային ծրագրերէրը իրականացնելու համար:

Ահա այս հաճագամանքները նկատի ունենալով, Արժեքակ իր հօրեղբօրը նամակը ստանալուն՝ կը հեռագրէ սնոր, որ դատը Պօլիս յանձնեն Գրիգոր աղա Աղամբանին՝ իր աներջ: Այս ծիջոցին երևան եկաւ Դաշնակցութիւնը՝ որ ինքզինք ձաձկած՝ կը գործէր, ձեռք առած գիւղացիները, որոնց կուտար գաղտնօրէն իր թելադրութիւններն ու հրահանգները:

Ահա թէ ի՛նչպէս.

Սարգիս աղա կոչուած օձարնոյթ համագիւղացիին նոյնսլը՝ նոյթ եղբօրորդին կ'իձանայ Արժեքակի՝ դատի նկատմամբ երկիր հեռագրի տալը նոյն օրն իսկ, նամակով կը հրահանգէ Քարձանեան Մարկոսին, որ ինքն ալ հեռագրի տայ երկիր, որպէսզի իրենց դատն իսկ յանձնեն կամ Կարապետ Տարձանեանի, որ Պօլիս կը գտնուի, կամ թէ Տաճկաստանի Կեղրոնական Կոնստէլին: Այս լուրը տարածուեցաւ քիչ ատենէն Փրավիտէնսի ընդհանուր հայութեան ճէջ:

Այլ շուրթիւնը և զարձանքը ճեժ էր: Մանօթ դատավարութիւնը տեղի կուրենար Մահապաններու և Տարձանեանի լուրն ճէջ, սակայն ճէկուն ծիաքէն չէր թնցներ որ անհատներու

ձէջ տեղը ունեցող այս դատին կրնային ծիջածուխ ըլլայ սարբեր անհատներ և... կուսակցութիւն: Եւ այս՝ ինչ օրինական և տրամաբանական իրաւասութիւնով . . . :

Սարգիս աղայի եղբորորդուն՝ Յովհաննէսի գաղսնի ձեքենայութիւնները ի վնաս Մահտեսեաններու, որոնց սղգական սլ էր դժբաղդարար, հրապարակ եկան, և ինք ենթակայ եղաւ Փրավիտէնսի ամբողջ հայութեան նախատինքին ու անարգանքին, ծաղր ու ձանակին:

Ժողովրդային այս բուռն նախատինքը և արդար զայրոյթը Յովհաննէսի նկատմամբ, ուղղուած էր նաև այս վերջնօյն սլտականած կուսակցութեանը, չ: Յ. Գաշնակցութեանը, որուն զգեւի և անպատշաճ արարքներն ու սխրագործութիւնները ձանօթ էին, նոյնիսկ ուղղակի պաշտպանած ու չքձեղացուցած ըլլալով այնպիսի անձեր, որ հանրութեան ուղղամիտ խղճին ու դատաստանին առջև իբրև ամբարոյական, գող ու զոհհիշիկ շահատէրն-զիր՝ խարանուած էին:

Փրավիտէնսի հայութիւնը այս կերպով իրազեկ եղաւ այս դատավարութեան և անոր հետ կապ ունեցող բոլոր ծխուաւոր անցուդարձերուն, և իր անաչառ տեսողութիւնով ինդրին սրդար կողմը Մահտեսեաններուն ըլլալը կատարեալ անվերսպահութիւնով վճռեց, վճիռ ծր, որ թէև անգօր, իր կողքին չունենալով գործադիր ուժը, սակայն իր բարոյական արժէքով աւելի բարձր է ու քնահատուած քան այն վճիռը, որ կ'արձակուի ամսականաւոր, ծախուած ու կաշառակեր դաւաւորներու կողմէ՝ գործադրութիւնը կողմիտ ֆիզիքական ուժի յենած և որով չգոհանար հասարակաց անկաշառ տրամաբանութիւնն ու սղբար խիղճը:

Քանի ծր ազդեցիկ անձնաւորութիւններ, խնդիրը արդար կերպով կարգադրելու և Ձիթացի ոչ-Գաշնակցական համագիրուցիներ ի նպաստ Մահտեսեաններուն գործել տալու համար կը կանչեն զիւղացիներ, կը խորհրդակցին և կ'որոշին պաշտպանել

արդարութիւնը, որպէսզի Տարձա՛ւեանները՝ բոլորին յայտնի իրենց դաւադրական ու ազգաւեր անցեալովը ու՛րեւկայովը՝ չկտրողանան դրամի ուժով պարտադիր ընել անիրաւութիւնը՝ որ և է կերպով:

Այս խորհրդակցական համախմբումին ճէջ, ուր բանխումն 30ի չափ գիւղացիներ ներկայ կը գտնուէին, որոշուեցաւ յանձնել ջաղացքի փակման խնդրի կարգադրութիւնը գիւղի Թաղականութեանը, որ հարկ եղածը ի գործ զնէր:

Ժողովին ճէջ տրուած որոշումները տեղեկագրուեցան թէ գիւղին Թաղականութեան և թէ՛ Պօլիս գտնուող Ձիթացի գիւղացիներուն, տեղեկագիրները ստորագրուելով բոլոր ներկաներէն, ինչպէս նաև Ջլսի գտնուող համագիւղացիներէն:

Որոշմնագիրը երկիր հասնելուն՝ խնդիրը արդէն տարբեր կերպարանք առեր էր:

Դաշնակցութիւնը բացէն ի բաց ինքզինքը դրած էր Տարձանեանները պաշտպանելու աղտոտ գերին ճէջ, և կը ջանային որևէ գնով ու ճիշտցով սեսնել Տարձանեանը յաջողած իր դատավարութեան ճէջ:

Թաղականութիւնը և ուրիշ գիւղացիներ կը պաշտպան էին Մահտեսեաններ:

Այսպէս ականատես կ'ըլլանք երկու բուն հակամարտ և հակընդիր հոսանքներու, որոնք կը պայքարէին իրարու դէմ կատարութիւնով զիրար յաղթահարելու վճռական ու անընկրկելի հաստատամտութեամբ:

Հակառակութիւնը այնքան արժարժուեցաւ, որ նոյն իսկ ընտանեկան խաղաղութիւնները խանգարուեցան. Տղան հօրը դէմ կը ձաքառէր այս դատին շուրջ, եղբայր՝ եղբօր դէմ և կիներէրկանը դէմ:

Եւ ո՞վ գիտէ ինչե՛ր պիտի պատահէին: Միքայէլը երբ կը տեսնէ որ իր արդար դատին կորսուելէն յետոյ է, որ զինք հրգացող ու աաշտպանող կը գտնուի, կ'որոշէ նորէն բողոքել

թէ՛ «ինչպէս որ իր եղբայր՝ Ազարիա Մահատեսեանը 20 տարիէ ի վեր պանդուխտ է ու ներկայ չէ եղած ջաղացքի շինութեան, նոյնն ալ Տէրտէրեան Յակոբը ու Մասոյեան Ունանը և ձէյ ճըն ալ երեք տարեկան աղջիկ ձը, որ Մասոյեան Կարապետին է, ինչ որ Կարապետ ճեռած է, ահա այս վերոյիշեալ չորս անհատներուն որպէս իրաւունք կը բողոքեն:

Ահա այս պահանջն էր որ գիղացին կը վաւերացնէր իբրև իրողութիւն:

Միքայէլ այդ բողոքը կուտայ՝ ըստ օրինական ձևակերպութեան տեղւոյն Միւտտէի Ուժուճիին (Ընդհ. Գատախազ), որ կը տեսնէ թէ այդ ճարդիկը ողջ են ու պանդուխտ կը գտնուին, և կը փութայ խատիին քով ու կ'առաջարկէ:

— Պէտք է տուած իլամդ ետ առնես, եթէ ոչ իլամը աչքըդ կը խոթեմ: Ի՞նչու բացարձակ ու անժխտելի արդարութիւնը ոտնակոխ ըլլայ:

Խատին տեսնելով որ իր պաշտօնը ձեռքէ պիտի ելնէ, կ'որոշէ որ Տարման օղլին իլանը ետ բերէ և խնդիրը Իսթինաֆ ընէ Պախր Մատէն կամ Տիգրանակերտ:

Տարման օղլիէն իլամը ետ պահանջուիլը կը տարաձայնութիւն գիւղին ձէջ, բայց այդ ատեն ոչ Միքայէլը տունը կըլլայ և ոչ ալ գիւղին թաղականները, հետեւաբար իրաւունք ունեցող տուները կ'որոշեն կեղծ իլամով ձը բացուած առուն երթալ գոցել, և կը գործադրեն ալ ձտքերնին: Տարման օղլին այս եղածները տեսնելով՝ ինքն ալ իր կարգին կը բողոքէ թէ կառավարութիւնը իր տուած իլամը ետ ուզելով ձէկտեղ հրաման ալ տուաւ որ առուն գոցեն:

Կառավարութիւնը տեսնելով որ այդ կիներու ըրածը օրէնքի դէմ է, անձիջապէս ոստիկան գինուորներ կը ղրկէ գիւղը, որպէսզի առուն գոցելուն ճասնակցողները քաղաք բերեն և կը բանաարկէ դանոնք:

Բանտարկուող կիները հետեւեալներն են:

Մարիամ Մասոյեան, Եղսիկ Գրըջոյեան, Դասպար և կինը Խասիկ Տէրտէրեան, Մարիամ Մահտէսեան և տիկ. Տէր Կարապետեան (երէցկին): Ասոնք կը բանտարկուին ամբողջ 15 օր, երբ գիւղացին կը տեսնէ որ կիները բանտարկուած են անվայել տեղ ձը, առաջնորդին կը ներկայացնեն խնդիրը և կ'ըսեն.

— Որպէս ազգին ներկայացուցիչք, պէտք է ազատես այդ բանտարկուած կիները, բերես զանոնք եկեղեցի և գոնէ հոն պահես:

Այդ ատենուան առաջնորդ հանրաժանօթ տխրահոգակ Եղսիկ վարդապետ Գալիագճեան, որ անգամ ճը ծծով ու նախատինքով վաճառեցին, այս անգամ Հ. Յ. Դ.ը յենակէտ ու պատնէշը ընելով ամեն տեսակի անամօթութիւն կը գործէր, լկտի ու անպարկեշտ շեշտով ու բռնորովին անկարեկիր արտայայտութիւնով ճը կը պատասխանէ պատուախնդիր գիւղացիներէն եկած աղերսանքին.

— Ես կուզեմ որ ձեր կիները բանտարկուին աւելի գէշ տեղ ձը և ոչ թէ եկեղեցին:

— Ի՞նչու, վարդապետ, ինչո՞ւ այդպէս կուզես, կը հարցնեն գիւղացիները՝ ապշած.

— Որովհետև նախապէս խորհուրդ տուի ձեզ, որ պարտեցները Տարմանեանին յանձնէք ձեր կամքով և քանի որ դուք այդ պէս չչարժեցաք, հիմա ալ քաշեցէք, և ձեր կիները մնան տաճիկներուն ձեջ:

Վարդապետին այս խենեշ խօսքերը կը համակեն գիւղացիները արդար սրտմտութեամբ.

— Ե՛հ, վարդապետ, մենք Հայ չե՞նք, արդեօք մեզ մահճետականի տեղ զնելո՞վ կը խօսիս, որո՞ւ դէրտինք մեր խորունկ ցաւերը, եթէ դո՛ւն ալ չես ուզեր լսել մեզ:

— Կորսուեցէ՛ք, դուք իմ ազգէս չէք, կը գոռայ վարդապետը՝ զայրացած:

Միքայէլ Ադամեան երբ կը լսէ առաջնորդին դուրս տուած

լրբենի խօսքերը, վերաւորուած առիւծի բարկութիւնով կը յարձակի վարդապետին վրայ, և՝

— Վա՛տ արօրա՛ծ, դուն ազգին համա՛ր ես եկեր, թէ ո՛չ դաւաճան, և իրաւունք բռնաբարողներու հետ ճեղսակցելու համար, կը գոռայ:

— Ես ձեզ ազգ չեմ ճանչնար, կը կրկնէ վարդապետը սինիքօրէն:

— Անպիտա՛ն Եզնիկ, մեր հայրերուն կրօնքը ոտնակոխ կ'ընես և կղեր անունը իբրև պիտակ վրադ առնելով՝ կը կողոպտես ժողովուրդն ու եկեղեցիները և կը լինիս բարեկամը՝ վատահամբաւ Տարճանեանին, երբ այս վերջինը Ամերիկայէն բերած գուճարներէն քեզ ալ բաժին հանեց. բարեկամ կը լինիս Հայ ազգը կեղեքողին, պատիւներ բռնաբարողներուն, անձեղ Հայերուն արիւնը ձծողներուն:

Եւ կարճ ընդհատուծէ վերջ կը շարունակէ.

— Չես նկատեր ճեզ հայ, լաւ, սակայն քեզ համար որո՞նք են Հայ Ազգութիւնը կազմող անհատները, Պ. Պաշնակցականները, և քեզ նման վարդապետները... պռավօ՛, Մենք քեզի պէս կողոպտիչ, ճակարոյ՛, սողացող և աննկարագիր վարդապետը մեր թշնամին կը նկատենք և ոչ թէ արժանաւորներկայացուցիչ հոգևորականութեան և Հայ եկեղեցիին:

Այս խօսքերուն վրայ գիւղին արժանապատիւ Քահանայն ոտքի ելնելով կը համբուրէ Աղամեանին ձակատը:

Գիւղացիները տարբեր օրինական ճիշտներու դիմելով կը յաջողին վերջապէս բանտէն ազատել կիները 15 օրուան բանտարկութենէ ճը յետոյ: Ըսկայն Եզնիկ վրդի բռնած դիրքը այն բան ծանր ազդած էր գիւղացիներուն վրայ, որ անոնք կ'առաջարկեն գիւղին քահանայ՝ ձէր Կարապետի, որ Պատարագի ճիշտցին չիլշէ Եզնիկ վրդի անունը՝ իբրև իրենց առաջնորդին: Իրենց փափաքը կատարուեցաւ:

Սակայն նոյն օրն իսկ Տարճան օղլին և Սարգիս ազա կոչ-

ւածը լուր կուտան եղելութիւնը իրենց բարեկամ վարդապետին, որ Տէր Կարապետը կանչելով՝ կը բանտարկէ Ս Լուսաւորիչ եւ կեղեցիին ճէջ երկու շաբաթ, որպէս պատիժ:

Վերադարձաւ քահանան գիւղ, աւելի բարձրագլուխ, ու անպարտ խղճմտանքով: Իր սիրելի հօտին հաճար բանտարկուած ըլլալուն գաղափարը երբէք չէր համակեր գլինք անհամ յաւակնոտութեամբ, այլ իր պարտականութիւնը կատարելուն հաճար չարչարուած լինելու գիտակցութիւնը կը փայլէր իր ճակատին վրայ:

Երկու կղերականներ, ճէկը վարդապետ, որ թաւալագլուր ինկած է իր բարձր դիրքէն ու բարոյական արժանաւորութիւնէն, որ ցեխոտած է իր գոռհիկ և ազգադաւ արարքներովը հայ կղերականութիւնը, յոռեաեսութեան ու վշտաբէկ յուսահասութեան ծառնելով դժբաղղ հօտը, իսկ ծիւսը՝ քահանայ, որ իր ծուխերուն համար հոգատար սրտցաւ հայր ճը եղած է, անոնց բուրանուէր վստահութիւնը գրաւելով:

Ահա թէ ինչե՛ր դարձած է Արիւնոտ Ջաղացքի շուրջը 1895 թուականէն ծինչև 1911 թուականը: Արձանագրուածները բացարձակ իրողութիւններ են, առանց խեղաթիւրուծի կամ չափազանցութեան:

Շինուեցաւ ջրաղացքը 1/4 հայերու զոհաբերութիւնով, զայն հիմնաստակ քանդելու գործն ապահովաբար այն ատեն պիտի յաջողի, երբ թերևս ներկուին ջրաղացքին բարերը ուրիշ 1/4 կարիճներու ալ կենսունակ և ձիրանեղոյն սրիւնով:

Արիւնոտ Ջրաղացքը կենդանի յիշատակարան ու խորհրդանշան ճըն է բռնութեան, անբարիկ յափշտակութեան, պատիւներու արարման և ազգադաւ ծառնելութեան:

Այո՛, Արիւնոտ Ջրաղացքի կանգուն գոյութիւնը բռնութիւնը յաւերժացնող կոթողի ճը տպաւորութիւնը պիտի թողու ճիշտ, և պիտի սրէ ախորժակները բռնապետներուն, կեղեքողներուն, ներկայ Սահմանադրական կարգերուն ճէջ՝ իսկ:

Հետևաբար քանդել պէտք է այդ ջրաղացքը, և անոր փա-
տակներուն տակ թաղել չարաշուք յուշերը անցեալ անարդա-
բութիւններուն:

Ուրեմն՝

Կեցե՛ք Արդարութիւնը
Անկցի՛ր Անարդարութիւնը
Կորչի՛ն զրպարտիչները

Յ. Գ. — Իբրև վերջաբան կ'արտատպենք Մարտէյլ 1896ին
հրատարակուող «Արձէնիա»ի 69րդ թիւէն՝ Սպրիւ 1 թուակա-
նով հետևեալ թղթակցութիւնը:

«Բալուի գիւղերէն ճին է Ձէթ, որ հարիւր տունէ բաղկաց-
եալ դուռ հայաբնակ գիւղ ճ'է: Ասիկա ամբողջովին կողոպտե-
լէ լեռոյ կրակի տուած են, և հազիւ 18—20 տուն կանգուն
մնացած է: Հրդեհուած շէնքերու ձեջ է նաև Ս. Թորոս եկեղե-
ցին, որ ամբողջ քարուկիր շինուած էր:

Երբ առաջին անգամ շրջակայ գիւղերու Գլխ. ս. ճյուղի կ'
յարձակի Ձէթ գիւղի վրայ, գիւղացիք 3 օրի չափ զիճաղբելով
ճի քանի հոգի կ'սպաննեն անոնցձէ, բայց երթալով թշնամոյն
թիւր կաւելնայ թիւրքերու գալովը, նաև իրենց աջակից ունե-
նալով նշանաւոր ճատնիչ ճարճանեսնիր:

Ժողովուրդը խորհելով որ կանոնաւոր զօրքեր իրենց վրայ
հասնելով բնաջինջ պիտի ընեն զիրենք (ինչպէս շատ տեղերը
պատահած էր), կ'ստիպուին անձնատուր ըլլալ և կ'սկսին փախ-
չիլ լեռները ու դաշտերը, ուր ձէկ շարաթի չափ մնալէն վերջ,
կ'երթան շրջակայ Գիւրտերու գիւղերն և ճինչև այսօր ցրուած
կը մնան: Ետ հարսներ, և աղջիկներ ճահճետականաց հետ ա.
ճուսնացած են և ուրիշ պղծութիւններ եղած են: Խեղճ գիւ.
ղացիներ, որոնք իրենց գեղեցկութիւնը կ'անիծեն, որ իրենց զյ.
բաղութեան պատճառ եղած է:

